

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра теорії і методики початкової освіти

На правах рукопису

КУЛЬГАН СОЛОМІЯ ІГОРІВНА

**ВИХОВАННЯ ГУМАННИХ ВЗАЄМИН
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ
ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

Спеціальність: 013 Початкова освіта

Освітньо-професійна програма Початкова освіта

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ДЕСЯТНИК КАТЕРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

кандидат педагогічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 5

засідання кафедри теорії і методики

початкової освіти

від 12 листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

д.п.н., проф. Пріма Р.М. _____

ЛУЦЬК – 2024

АНОТАЦІЇ

Кульган С.І. Виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів.

Кваліфікаційна робота є теоретико-експериментальним дослідженням проблеми виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі виховної роботи вчителя.

На основі теоретичного аналізу розкрито сутність понять «гуманізм», «гуманність», «виховання гуманності», «гуманні взаємини». Визначено критерії (рівень розуміння значення гуманістичної поведінки; добровільність участі у гуманістичній діяльності, інтерес до неї; ініціативність; рівень потреби у гуманістичній діяльності; рівень розвитку гуманістичних мотивів, орієнтованість на інтереси іншої людини; форми взаємин; незалежність прояву гуманних якостей від наявності контролю і оцінки з боку вчителя), відповідні показники, схарактеризовано рівні вихованості гуманних взаємин молодших школярів (початковий, середній, достатній, високий).

Розроблено та експериментально перевірено педагогічні умови виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів, яка передбачає реалізацію кожної з педагогічних умов: розробка змісту виховання гуманності; посилення гуманістичної спрямованості викладання предметів та інтегрованих курсів; залучення учнів до гуманної діяльності у позаурочній роботі.

Ключові слова: гуманність, гуманні взаємини, молодші школярі, виховна робота, методика формування гуманних взаємин.

Kulhan S. Upbringing of humane relationships at primary school children' in the process of educational activities of primary school teachers.

The thesis is a theoretical and experimental research of the problem of upbringing of humane relationships at primary school children' in the process of upbringing work of the teacher.

Through theoretical analysis the essence of the concepts «humanism», «humanity», «upbringing of humanity», «humane relationships» are revealed. Criteria (level of understanding of the meaning of humanistic behavior; voluntary participation in humanistic activities, interest in it; initiative; the level of need for humanistic activity; the level of development of humanistic motives, focus on the interests of another person; forms of relationships; independence of the manifestation of humane qualities from the presence of control and evaluation by the teacher), corresponding indices, and levels of primary school children' humane relationships are defined (initial, medium, sufficient, high).

The pedagogical conditions of upbringing of humane relationships at primary school children' in the process of educational activities of primary school teachers are substantiated. The methods of upbringing of humane relationships at primary school children' in the process of upbringing work of the teacher envisaging the realization of every pedagogical conditions has been developed and experimentally tested.

Keywords: humanity, humane relationships, primary school children, upbringing work, the methods of upbringing of humane relationships.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГУМАННИХ ВЗАЄМИН МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	8
1.1. Виховання гуманних взаємин молодших школярів як наукова проблема.....	8
1.2. Психолого-педагогічні особливості виховання гуманних взаємин молодших школярів в процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів	18
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИХОВАННЯ ГУМАННИХ ВЗАЄМИН МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ.....	25
2.1. Діагностика рівня вихованості гуманних взаємин молодших школярів	25
2.2. Обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів.....	36
2.3. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	63
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми. Реформування початкової освіти в Україні відповідно до положень Концепції «Нової української школи» передбачає перехід до особистісно-орієнтованої моделі освіти, пріоритетною метою якої є не лише формування в учнів бажання та вміння вчитися, а й збереження психічного здоров'я дітей та турбота про емоційне благополуччя учнів.

Одне із завдань школи і вчителя полягає у формуванні психологічно комфортного середовища, де діти почуваються безпечно, радісно, розвивають свої соціальні та академічні навички, де кожен учень є успішним, де заохочуються і підтримуються гуманні моделі поведінки. Водночас організація та управління класом повинні відповідати розвивальним потребам дитини в соціокультурному контексті, а саме: розвитку таких якостей, як працьовитість, ініціативність, автономність, довіра, вміння вчитися, участь у виробленні спільних правил, розвиток і підтримка дружніх стосунків, співпраця, повага до однолітків і вчителів, відповідальність та успішність.

За таких обставин важливого значення набуває проблема формування гуманних взаємин молодших школярів, запобігання усім формам насильства: тілесним покаранням, бійкам, цькуванню, знущанню, дискримінації за будь-якою ознакою тощо.

У зв'язку з цим розробка гуманістичних засад спілкування дорослих і дітей є важливою педагогічною проблемою. Сприяти усвідомленню вихованцем об'єктивної реальності як «світу людини», ввести його у поле культури, виховати гуманність допоможе гуманізація взаємин у системах «учень-учень», «учень-учитель».

Концептуальні засади виховання гуманності, ціннісного ставлення до людини знайшли своє підтвердження у положеннях Концепції Нової української школи, а також Законах України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», Національній стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській

школі, Програмі «Нова українська школа у поступі до цінностей», Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи тощо.

Потреба виховання гуманних взаємин молодших школярів зумовлена тим, що саме в цей віковий період активно формуються основи світогляду, уявлення про людину як найвищу цінність, її гідність, відповідальність, справедливість, толерантність; виявляється ціннісне ставлення до батьків, вчителів, однолітків, інших людей (І. Бех, С. Гаряча, В. Киричок, О. Савченко).

Аналіз стану дослідженості проблеми виховання гуманності молодших школярів свідчить про постійну увагу вчених різних галузей до проблеми моралі на методологічному, теоретичному та практичному рівнях. Вагомий внесок у дослідження виховання гуманного ставлення до людини у дітей молодшого шкільного віку зробили Ш. Амонашвілі, О. Савченко, В. Сухомлинський, Л. Хоружа; гуманістичний підхід у процесі виховання в умовах модернізаційних суспільних змін в Україні обґрунтували К. Журба, В. Киричок, К. Чорна та ін.

Проблема формування ціннісних ставлень школярів до оточуючих знайшла відображення у низці науково-педагогічних досліджень, однак не всі аспекти виховання гуманності молодших школярів висвітлені.

Отже, актуальність проблеми, її педагогічна значущість зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи – *«Виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів»*.

Мета дослідження – обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати питання виховання гуманних взаємин здобувачів початкової освіти як наукової проблеми; уточнити сутність ключових понять дослідження.

2. Схарактеризувати психолого-педагогічні особливості виховання гуманних взаємин молодших школярів.

3. У процесі діагностики досліджуваного процесу виявити рівні вихованості гуманних взаємин молодших школярів.

4. Обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів.

Об'єкт дослідження – процес виховання гуманних взаємин молодших школярів в освітній діяльності вчителя початкових класів.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів.

Для вирішення поставлених завдань використано такі **методи дослідження**: *теоретичні*: аналіз філософської, соціологічної, психологічної та педагогічної літератури, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних та емпіричних даних; *емпіричні*: педагогічне спостереження, бесіди, анкетування, інтерв'ювання, тестування, робота над змодельованими і життєвими ситуаціями, методика незакінчених речень, незалежних характеристик, ігри, вправи), *педагогічний експеримент* (констатувальний і формувальний етапи); статистичні: методи математичного обчислення.

Експериментальна база дослідження: Горохівський лицей №1 ім. І.Я. Франка Горохівської міської ради Луцького району Волинської області.

Елементи наукової новизни та теоретичне значення одержаних результатів дослідження: обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів; уточнено сутність понять: «виховання гуманності», «гуманні взаємини молодших школярів»; визначено критерії, показники і рівні вихованості гуманних взаємин молодших школярів (високий, достатній, середній, початковий); подальшого розвитку набули діагностувальні методики визначення рівня вихованості гуманних взаємин молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів. Результати теоретичних пошуків та експериментальних досліджень можуть бути використані учителями

початкової школи, класними керівниками, педагогами-організаторами, вихователями, керівниками гуртків, факультативів під час уроків та у позакласній роботі з метою оптимізації процесу виховання гуманних взаємин молодших школярів, формування у них гуманного ставлення до оточуючих.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалась під час проведення експериментальної роботи та проходження попереднього захисту на кафедрі теорії і методики початкової освіти. Результати дослідження апробовано в рамках проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції початкової освіти та інклюзивного навчання у світлі євроінтеграції» (м. Черкаси, 3 грудня 2024 року). Тема виступу: «Виховання гуманних взаємин молодших школярів в умовах інклюзивного освітнього середовища».

Структура. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (63 найменування), чотирьох додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГУМАННИХ ВЗАЄМИН МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

1.1. Виховання гуманних взаємин молодших школярів як наукова проблема

Формування гуманної особистості здійснюється в процесі її соціалізації, виховання і саморозвитку – трьох взаємопов'язаних компонентів цілісного процесу. Дослідження визначеної проблеми зумовлює необхідність розкриття змістової сутності ключових понять: «гуманність» і «гуманізм», «гуманні якості» тощо.

У філософії, етиці, педагогіці поняття «гуманність» і «гуманізм» іноді ототожнюються. Однак, це не абсолютні синоніми: «гуманізм» – загальне поняття, що включає в себе «гуманність», яка, в свою чергу, репрезентує моральним аспектом гуманізму. Гуманізм відображає високий рівень свідомого ставлення особистості до людей і виявляється в глибокій повазі до людини та її гідності, в активній боротьбі з людиноненависництвом [51].

В історичному плані гуманізм, як прогресивний напрямок суспільної думки, характеризується проголошенням людинолюбства та людяності у суспільних відносинах між людьми. Загалом, поняття «гуманізм» має багато значень. Поширеними є уявлення про гуманізм як людяність і, пов'язане з нею виховання особистості; як визнання цінності особистості, її права на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, утвердження блага людини; як критерій оцінювання суспільних відносин.

Для визначення педагогічного аспекту гуманізму більш точним є використання поняття «гуманність», яке, в широкому розумінні, є принципом сучасної виховної системи, у вузькому, означає формування гуманістичного світогляду і виховання гуманних рис особистості.

Виховання людяності як цілісний педагогічний процес – це планована система впливів на особистість в умовах спеціально організованої виховної системи, в результаті якої учень засвоює ідеї людинолюбства, традиції дружби,

норми та принципи гуманності як суспільно цінні і керується ними в житті. Цей процес забезпечує засвоєння гуманістичного суспільного досвіду, що сприяє формуванню нових мотивів і потреб, їх перетворенню і підпорядкуванню, викликає ріст кількісних та якісних змін гуманних якостей особистості до рівня, який відповідає потребам суспільства [52].

Виховання гуманності здійснюється на основі суспільної мети, умов і взаємозв'язків. Воно передбачає діалектичний взаємозв'язок педагогічного впливу і діяльності учнів. езультатом цього впливу є особистість з активною гуманною життєвою позицією.

Сприйняття людини, як мети виховання, в різних соціально-економічних умовах було головним змістом педагогічних вчень і практики виховання. Розуміння людини педагогікою залежало від конкретно-історичного статусу особистості в суспільстві, її філософсько-світоглядних установок, а також від конкретних наукових знань про неї.

Вирішального значення у формуванні особистості надавав учителю О.В.Духнович: «Хто дав тобі виховання, той більше тобі дав, ніж той, хто дав тобі життя». Вчений зобов'язував учителів підготувати дітей до майбутнього життя, зробити з них гідних громадян, бо «сили духовні виправляються через неперервну старанність до добра» [17].

Гуманне ставлення до дитини вважав основою її розвитку американський психолог К.Роджерс. Вчений розглядав стосунки педагогів з дітьми як допоміжні (де педагог допомагає учневі в його рості як особистості). Ідея допоміжних стосунків витікає із гуманістичного погляду вченого на виховання особистості. Взаємодія педагога з учнями може бути основою розвитку, якщо він приймає дитину як цінність, щиро намагається її зрозуміти, проникнути у її думки і почуття, поставити себе на її місце, зрозуміти її внутрішній світ. К.Роджерс дійшов висновку, що, якщо педагог може створити стосунки щирого й теплого прийняття дитини, високої оцінки її як індивіда, побачити світ так, як вона, дитина зрозуміє себе і стане людиною з більш вираженою індивідуальністю, буде краще розуміти людей.

Учений встановив «необхідні і достатні» умови гуманізації будь-яких стосунків, зокрема таких, що найефективніше впливають на розвиток суб'єктів. Він зазначав, що одне з найбільш важких вмінь, які вчителю доведеться виховати в собі, це вміння підходити до людей по можливості без абстракції, чути кожную людину, незалежно від своїх теорій, упереджень [17].

У другій половині XIX сторіччя, на зміну окремих напрямів у філософії, педагогіці та психології, з'явилася нова педагогіка, побудована на основі антропологічного принципу. Цей принцип є концептуально-універсальним, синтезуючим педагогічним знанням про людину. Його автором був К.Д.Ушинський, який ставив за мету «виховати людину в людині», прагнув, досягнути високої відповідальності школи за моральність дітей. На основі його вчення окреслились демократичні основи школи. Це стало справжнім відкриттям у розвитку гуманістичної педагогіки, в основу якої покладені ідеї людяності, гуманізму, доброти, безкорисності, служіння народові.

Надзвичайно великого значення К.Д. Ушинський надавав особі педагога, викладача, який має величезний виховний потенціал: «У вихованні все повинно ґрунтуватись на особі вчителя, тому що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості. Вчений визначив риси особистості вихователя, завдяки яким він може мати найбільший моральний вплив на дітей. Це, насамперед, переконання його самого: «...Всякий метод виховання, – підкреслював видатний педагог, – хоч би який він був хороший, не перейшовши в переконання вихователя, залишиться мертвою буквою, що не має ніякої сили в дійсності» [59, с.185].

Питання виховання у дітей молодшого шкільного віку гуманістичних стосунків було у центрі уваги багатьох педагогів і психологів у нашій країні та в світі.

Активно реалізовував ідеали гуманізму в педагогіці відомий вчитель, академік, педагог-новатор Ш.О.Амонашвілі. Він розробив і запровадив принципи гуманітарно-педагогічного процесу, визначив його напрям, стиль діяльності і дух [2]. За Ш.О.Амонашвілі, результативність гуманістичного педагогічного процесу визначається тим, наскільки він на кожному етапі

охоплює дитину в цілому, стає для неї суттю життя; якої культури набуває дитина в цьому процесі, які у неї складаються стосунки з дітьми, життям, культурою; наскільки педагогічний процес веде дитину до розвитку її дійсної Природи і до самоствердження в суспільстві [2, с.86].

Поняття гуманності як соціальної установки, яка включає пізнавальний, поведінковий та емоційний компоненти, залучається при аналізі широкого кола питань, пов'язаних із засвоєнням моральних норм, емпатією, благодійністю, людяністю, милосердям і т.д. Воно ліквідує протистояння альтруїзму і егоїзму, яке передбачає або понижену жертвовність або корисне себелюбство. Гуманність є способом існування міжособових взаємин, при яких кожен член колективу ставиться до іншого, як до самого себе, і до себе, як до іншого, виходячи з мети і завдань спільної діяльності.

Поняття «гуманна якість» належить до тих психологічних утворень особистості, які безпосередньо не спостерігаються. Зовнішнє виявлення гуманних якостей у взаємозв'язку з навколишньою дійсністю віддзеркалюються у гуманних взаєминах. Діалектично ці поняття пов'язані між собою і в єдності виражають ціле, яке визначається як одна із сторін особистості – характер.

Гуманні якості особистості за психологічною структурою є психологічним утворенням, яке виникло внаслідок синтезу гуманістичного мотиву і специфічних для нього форм і способів поведінки. Новоутворені гуманні якості особистості визначають зміст і спрямованість стосунків.

Іншими словами, під *гуманністю*, розуміємо, зумовлену гуманістичними нормами і цінностями, систему установок особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живу істоту). Ці установки представлені у свідомості і реалізуються у спілкуванні та діяльності як співпереживання, співчуття, допомога.

Головним критерієм гуманного ставлення до людей більшість учених вважають доброту, з якою пов'язані всі позитивні відчуття людини, що сприяють її життєдіяльності і виражають її прагнення до власного вдосконалення і вдосконалення навколишнього середовища. Г.Сковорода до

найбільш цінних людських якостей, які треба розвивати, відносив людяність, сердечність, великодушність, добродішність, справедливість, скромність, порядність, гідність, працьовитість та ін. Неробство, пихатість, жорстокість, кар'єризм, егоїзм, плазування перед модою є, на думку педагога, протиприродними, тобто набутими внаслідок неправильного виховання і умов життя (байки «Орел і Черепаха», «Бджола і Шершень», притчі «Вдячний Еродій», «Вбогий жайворонок» та ін.).

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що серед якостей, притаманних гуманності, особливу вагу мають якості, пов'язані із здатністю людини до співпереживання, співдії, співучасті. У триєдинстві «діяльність – відносин – спілкування», що є фундаментом життєдіяльності особистості, найважливішим компонентом для людини виступають відносини. Вони притаманні тільки людині, є її визначальною характеристикою, забезпечують зв'язки з різними сторонами об'єктивної дійсності, пронизуючи будь-який її особистісний прояв.

Від поняття «відносини» («ставлення») слід відрізнити поняття «взаємовідносини» («взаємини»). *Ціннісне ставлення* до людини визначає свідомий, вибірковий, побудований на індивідуальному досвіді психологічний зв'язок людини з різними сторонами буття, значущими для неї. Це виявляється у вчинках, реакціях та переживаннях індивіда, які виникають у процесі різноманітної життєдіяльності. Такі ціннісні ставлення формуються протягом усього життя розвитку особистості, її виховання і самовиховання.

Взаємини обов'язково передбачають взаємне ставлення людей один до одного. За твердженням Я.Коломінського, «взаємовідносини – це специфічний вид ставлення людини до людини, в якому є можливість безпосереднього (або опосередкованого технічними засобами) одночасного або відкладеного відповідного власного ставлення» [23, с. 8].

Із поняттям «взаємини» тісно пов'язане поняття «спілкування». Спілкування є джерелом і умовою життєдіяльності людей. Через нього людина будує свої взаємини з іншими людьми. Спілкування обумовлене життєвою

потребою, визначається рівнем і характером стосунків між людьми. На особливості й межі спілкування крім змісту людських стосунків, впливають також і способи його реалізації.

Діяльність є платформою, на якій розгортаються певні відносини, передумовою та чинником їх виникнення. Основна функція відносин – виховна [23, с. 8].

Актуальність проблеми формування гуманності на якісно новій основі підкреслюється в «Конвенції про права дитини». Цей документ визнав дитину часткою людства. Головною ідеєю Конвенції є олюднення відносин: у ній пропонується педагогіку вимог замінити педагогікою гуманних стосунків. Це передбачає вміння любити й поважати людину, жити серед людей і для людей, формувати гуманне ставлення до людини й суспільства, створювати атмосферу довіри, поваги до людської гідності, духовно-морального та психологічного комфорту у взаєминах.

Отже, гуманістичний погляд на особистість потребує удосконалення механізму її формування. Вирішальну роль у цьому процесі відіграють педагогічно доцільні стосунки вчителя й учня, які забезпечують розвиток гуманних якостей особистості. Оновлення змісту та методична підготовка такого вчителя повинні здійснюватись на основі принципу гуманізації. В будь-якій професійній діяльності моральний рівень особи, комплекс її ціннісних орієнтацій відіграють провідну роль. Ця думка особливо актуальна стосовно професії вчителя. Вимоги до педагогів у сучасних умовах значно змінилися, адже діти чекають учителя з новим мисленням, орієнтованого на дитину як на вищу цінність, унікальну людську особистість.

Гуманна педагогіка розглядає знання як умову усвідомлення людиною свого місця в житті, зростання почуття власної гідності. Головне її завдання – виявити і розкрити в дитині все цінне, вилучити з можливих методів впливу примушування і приниження гідності дитини. Повагою до дитини навчимо її поважати саму себе, а відтак, вона поважатиме й інших.

Гуманістичній виховній системі не притаманне жорстке програмування й тотальна впорядкованість, які підкоряють особистість дитини адміністративним вимогам чи моральному престижу колективу.

Процес виховання гуманних взаємин молодших школярів відбувається відповідно до таких закономірностей:

1. Взаємозв'язок виховання гуманності і розвитку особистості. Із приходом до школи, дитина включається в цілеспрямовану навчальну діяльність під керівництвом вчителя. Під час цієї діяльності збагачується життєвий досвід дитини, формуються і розвиваються фізичні й духовні сили та якості. Через сенситивність молодшого шкільного віку для розвитку соціально-значущих якостей особистості, треба розглядати проблему співвідношення і розвитку учнів, не применшуючи значення формування гуманних якостей особистості у формуванні сучасного українця.

2. Зумовленість виховання гуманності суспільними умовами й потребами. Особистість молодшого школяра розвивається у певних історичних умовах. Нові якості, які характеризують наше суспільство, впливають на розвиток особистості. Сучасні умови потребують відродження духовності людини, виховання почуття гідності, високого рівня самосвідомості, самостійності думок і почуттів, волелюбства, творчої активності, милосердя і т.д. Умови навколишньої дійсності впливають на дитину молодшого шкільного віку через різноманітні види взаємодії у процесі цілеспрямованої й активної діяльності. Завдання вчителів – використати ці умови для виховання гуманних якостей учнів.

3. Визначна роль діяльності і спілкування у вихованні гуманності учнів молодшого шкільного віку. Навчальна діяльність поступово набуває провідної ролі і стає головним видом діяльності дитини. Під час цієї діяльності в учнів формуються певні стосунки. Вчителі повинні сприяти формуванню гуманних стосунків, залучати учнів до такої діяльності, яка активізує процес виховання гуманних якостей учнів початкових класів.

4. Взаємозв'язок навчання і виховання у процесі виховання гуманних взаємин учнів. Виховання гуманних якостей учнів здійснюють на основі

поєднання розумової і фізичної праці, громадсько-корисної діяльності. У процесі виховання і навчання нових якостей набувають психічні функції дитини, відбувається її інтелектуальний розвиток.

5. Врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів у процесі виховання гуманних якостей особистості. Учні початкової школи – це діти з притаманними їм віковими та індивідуальними особливостями. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що молодший шкільний вік – це період підвищеної емоційності, чутливості, врівноважування процесів збудження й гальмування, сприйнятливості, розвитку позитивних потреб та інтересів, і, водночас, певної пластичності. Вітчизняна психологічна наука вважає, що основою формування позитивних рис особистості є єдність свідомості, почуттів і поведінки. Це твердження займає особливе місце у вихованні гуманності, тому що, як зазначають вчені, моральні цінності засвоюються шляхом переживання, а не логічного запам'ятовування. Життєві переконання учнів цього віку ще не сформовані, особистий досвід обмежений, почуття самоконтролю недостатні. Тому саме учні молодшого шкільного віку потребують до себе підвищеної уваги.

6. Вплив спадковості на розвиток гуманності особистості. Кожна дитина має певні генетично закладені особливості фізіології і психології, використання яких необхідне для виховання гуманних якостей учнів початкових класів. Виховний процес це постійна трансформація зовнішніх впливів на внутрішні процеси особистості. Тому, чим більш значним є вплив на свідомість, почуття і волю дитини і чим вища активність і самостійність у діяльності та спілкуванні, тим вищою буде результативність процесу виховання гуманних якостей учнів початкової школи [52].

Удосконалення освітнього процесу в школі пов'язане з пошуками оптимальних методів виховання особистості дитини. Методи виховання – це способи взаємодії педагогів, вихованців, сім'ї, внаслідок якої відбуваються зміни в розвитку якостей учня, його переконань, почуттів, навичок, поведінки та ін. Складність і багатогранність процесу виховання гуманності у учнів

потребує застосування різноманітних методів і прийомів впливу на учнів і організації їхньої діяльності.

Важливу роль у групі методів, спрямованих на формування гуманних переконань учнів початкових класів, відіграють *методи словесного впливу*, адже, як доведено дослідниками М.А.Вейтом, О.В.Киричуком, В.О.Сухомлинським, елементом розкриття механізмів моральної, зокрема гуманної, поведінки є інформація (знання про гуманність, про гуманні поняття тощо). Завдання *методів переконання* у роботі з учнями початкових класів полягає в тому, щоб роз'яснити сутність гуманістичних понять, значення моральних категорій в житті людей, навчити ними керуватися і тим самим уберегти дітей від неправильної поведінки. В даному випадку мета застосування методів переконання полягає в тому, щоб психологічно підготувати учня молодшого шкільного віку до здійснення гуманних вчинків.

Одним із найбільш ефективних методів переконання у роботі з дітьми молодшого шкільного віку є *позитивний приклад* – приклад вихователя, авторитетної людини, батьків. Виховна сила прикладу ґрунтується на природній схильності і здатності дітей цієї вікової групи до наслідування, на конкретності їхнього мислення і довірливості. Не маючи достатніх знань і життєвого досвіду, діти спостерігають над вчинками і діями дорослих, наслідують їх поведінку. Приклад є своєрідною моделлю, підтвердженням, конкретизацією гуманних ідей і норм, які вчитель формує в учнів за допомогою переконання.

Суть процесу копіювання, за Л.С.Виготським, полягає в тому, що розвиваючись, дитина починає застосовувати відносно інших людей ті самі форми поведінки, які, спочатку, інші застосовували відносно неї. Таким чином, дитина засвоює соціальні форми поведінки і переносить їх на себе.

Наслідування зразкам поведінки дорослих розглядається як головний психологічний механізм морального розвитку молодших школярів. Н.І.Судаков дослідив, що ці зразки існують у двох видах: як моральні якості, які є зразковими для дитини; як конкретна особистість, яку учень намагається наслідувати [52, с.65].

Моральні ідеали – це стійкі мотиви, що спонукають до діяльності, керують поведінкою школяра і характеризують його ставлення до дійсності.

Вказуючи на тісний зв'язок між цілями і ідеалами, М.Г.Казакіна зазначає, що ідеал повинен бути не просто мрією, уявленням про кращу форму людських стосунків, а метою моральних змін людини, і наголошує на неможливості безпосереднього наслідування ідеалу. Відмінність умов, у яких вони діють, і реальних умов, в яких живуть діти, приводить до того, що вплив ідеалу на школярів виявляється в двох формах: у формі наслідування ідеалу, що співвідноситься з їхньою поведінкою та у формі ігрового наслідування вчинків літературних персонажів.

Особлива роль в організації діяльності дітей належить грі. Педагогічна наука розглядає *гру як один із важливих методів виховання гуманності*. Гра розвиває в учнів активність, ініціативу й самостійність зміцнює організм, збагачує знаннями, дозволяє пізнати навколишній світ та визначити своє ставлення до дійсності., розширює коло інтересів дитини.

У шкільному навчанні спостерігається захоплення стимулюванням інтелектуального розвитку дитини, а це повинно поєднуватись із вдосконаленням форм і методів виховання, забезпеченням поетапного формування гуманної особистості. Розвиваючи принципи гуманізму, його духовно-моральні основи, П.І.Шафарик розглядав школу як центр гуманітарної освіти, вважав ненасилля невід'ємним від моралі, яка втілює в життя гуманістичні ідеали [51].

Повага до особистості учня, на думку В.І.Лозової та Г.В.Троцько, виявляється у «знанні вчителем індивідуальних особливостей дитини, у забезпеченні умов для її розвитку; в урахуванні інтересів учнів, їх індивідуальних смаків, потреб, поглядів та ін.; у вияві довіри до дитини, доброти, чуйності; увазі, співчутті, співстражданні, сердечній турботі; в емпатичному ставленні до особистості, що передбачає бажання і уміння відчувати іншого як самого себе, ставати на його позиції, розуміти внутрішній світ дитини, тобто перейматися проблемами індивіда; у діалогізмі спілкування, який не можливий без бажання і уміння слухати і чути дитину, без ведення

діалогу на основі рівностей позицій, взаємоповаги і довіри, коли засобами спілкування педагога з вихованцями є не настанови, заборона, погрози, а врахування точки зору співрозмовника, розумні вимоги» [51].

Усвідомлення значущості ціннісного ставлення до людини, виховання гуманних взаємин молодших школярів вимагає створення відповідних умов виховання, вивчення вікових особливостей дітей.

1.2. Психолого-педагогічні особливості виховання гуманних взаємин молодших школярів в процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів

Інтерес до проблеми виховання гуманних взаємин молодших школярів посилюється на тлі демократичних перетворень в Україні, зорієнтованості на гуманістичні цінності і гуманістичну мораль, згідно з якими людина визнається найвищою цінністю, котра має право на реалізацію своїх сутнісних сил. Таке розуміння людини як мети, а не як засобу є підґрунтям ціннісного ставлення до неї. Особливо таке виховання актуальне у початковій ланці школи, коли на основі засвоєних гуманістичних цінностей формується ставлення дитини до себе та до інших людей.

Як показали психолого-педагогічні дослідження О.С.Богданової, Г.О.Ковальова, В.І.Петрової та інших вчених, молодший шкільний вік є найбільш сензитивним для розвитку моральної свідомості, формування якостей особистості та потреб учнів у процесі навчання і виховання. Коли дитина приходить до школи, змінюється середовище її спілкування, виникають обов'язки перед класом, розширюються форми спілкування. У цьому віці вона ознайомлюється з нормами гуманної поведінки, оцінює свої успіхи й невдачі. Навчання приводить у дію цілий ряд внутрішніх процесів розвитку дитини, в результаті чого виникають розумові операції, які впливають на моральну спрямованість дитячих вчинків.

Виховання гуманної особистості здійснюється в процесі провідної для молодшого шкільного віку освітньої діяльності, що відбувається шляхом включення моральних складових до змісту навчальних предметів, відведення

належного місця «спільно-взаємодіючій діяльності» як на уроках, так і в позаурочний час, гуманізації взаємин у системах «учитель – учень», «учень – учень», використання вчителем демократичного стилю спілкування з дітьми, створення умов для творчої самореалізації кожної особистості.

Повноцінні взаємини, в основі яких – гуманізм, ґрунтуються не на пригнобленні особистості та зневажанні партнерами діяльності й спілкування інтересів один одного, а сприйняття іншої людини як найвищої цінності, ставлення до неї як до цінності, поводження з нею як із цінністю.

Великими можливостями у вирішенні цього завдання наділена позаурочна діяльність, дослідженню якої присвячені праці А.Г.Глуценко, Б.С.Кобзаря, О.К.Кутьєва, І.С.Мар'єнко та інших.

Гуманна спрямованість особистості, виявляються у соціальних зв'язках між людьми. Для характеристики цих зв'язків психологи й педагоги використовували термін стосунки, які у сучасній психолого-педагогічній літературі розрізняють ділові, особисті й гуманістичні.

Під *гуманними взаєминами молодших школярів* ми розуміємо систему стійких гуманістичних зв'язків між окремими учнями початкової школи і класними колективами, що характеризуються постійним домінуючим виявленням доброзичливості, піклування, уваги, співчуття до всіх членів не лише всередині колективу, а й у міжколективних зв'язках [52].

Гуманні взаємини та їх прояви в учнів молодшого шкільного віку необхідно вивчати крізь призму характеру. Саме він є сукупністю найбільш виражених і відносно стійких рис особистості, типових для даної людини, що визначають її дії і вчинки. Всі сторони особистості виявляються в різних сферах людського буття. Особливості характеру виявляються у стосунках, а здібності – в діяльності.

У процесі освоєння дійсності дитина вступає у взаємини, які задовольняють її потреби. *Гуманні потреби* віддзеркалюють прагнення дитини молодшого шкільного віку до гуманної поведінки, до усвідомлення і прийняття гуманних якостей, які виступають мотивами цієї поведінки і спонукають до накопичення гуманістичного досвіду, що не задовольняє, а лише сильніше

збуджує гуманістичні потреби. До *гуманних потреб належать* потреби в емоційних контактах, залучення до духовного світу іншого, повага оточуючих, турбота про інших людей, співчуття, співпереживання, уважність, доброзичливість та інші. Всі вони характерні для учнів початкових класів. Відсутність однієї з гуманних потреб у дітей молодшого шкільного віку (наприклад, потреби в емоційних контактах), негативно відображається на подальшому розвитку гуманних якостей підростаючої особистості [23].

Психологами встановлено, що саме мотиви є обґрунтуванням вибору способу поведінки людини і результатом боротьби різноманітних спонукань і переживань особистості. Формування в учнів молодшого шкільного віку гуманних взаємин викликає необхідність піклуватися про те, щоб мотиви, які спонукають їх до діяльності, були гуманістичними [17].

Гуманна якість, в плані самосвідомості, функціонує як етична норма, цінність, яка стає значущою для особистості, завдяки її емоційному переживанню. Емоція виступає загальним механізмом гуманних якостей у вчинках і діяльності учнів молодшого шкільного віку, механізмом якої є потреба.

Визначальне значення для виховання гуманних якостей особистості, саме у молодшому шкільному віці, має розвиток емоційної сфери, гуманістичних почуттів. Такий розвиток передбачає переживання дітьми позитивних емоцій, дає імпульс добрим справам і починанням. Молодший шкільний вік – це особливо емоційний період в житті людини. Для виховання гуманності важливою є тенденція до обґрунтування своїх вчинків і оцінювання їх учнями. В межах цього вікового періоду відбуваються дуже серйозні зміни у ставленні дитини до самої себе, змінюється самосвідомість, у тому числі й самооцінка. Тому, саме початкова шкільна ланка покликана створити засади моральної культури і гуманності зокрема.

Психологи та педагоги І.Д.Бех, Н.С.Вітковська, В.М.Галузинський та інші молодший шкільний вік характеризують як етап важливих змін у житті дитини, яка приходить до школи з бажанням вчитися, дізнаватися про нове, з великим потягом до знань.

Поступово відбувається перебудова життєвого укладу дитини, зміна соціального середовища, а також провідного роду діяльності. При цьому, інтерес до знань у школярів початкових класів тісно переплетений зі ставленням до навчання як до суспільно корисної діяльності. Психологи наголошують, що в цьому віці вчинки інших та власні не лише оцінюються, усвідомлюються, але й емоційно переживаються. Формування гуманних понять супроводжуються емоційними переживаннями різної інтенсивності, в результаті чого, у школярів формуються гуманні якості особистості.

Як стверджує І.Д. Бех, моральна норма перетворюється у відповідну моральну рису, якщо особистість її не лише глибоко зрозуміла, засвоїла знання про неї, а й емоційно оцінила. Саме емоції наділяють цінністю певні способи поведінки. За такої умови моральні норми стають значущими для людини, глибоке емоційне переживання характеризується тенденцією переходу у відповідну дію, завдяки чому, може викликати імпульс до дії, а глибина емоційного переживання залежить від форми подачі певної норми [7, с.155].

А.Г.Глуценко вважає, що формування гуманності повинно бути спрямоване на розвиток у дітей розуміння гуманних якостей і засвоєння гуманних понять [12]. Це зумовлює конкретні методи і прийоми формування гуманних понять у молодших школярів: воно повинно починатись з тих особливостей, які найчастіше виявляються у стосунках дітей, доступні їхньому розумінню, продовжуватись розширенням кола особливостей школяра у процесі роботи над завданнями гуманного характеру, сюжетними малюнками, художніми оповіданнями і закінчуватись оформленням засвоєних особливостей у загальне поняття.

Отже, молодший шкільний вік є особливим періодом в житті, коли людина поступово переходить від ідей і вчинків сприйнятих від дорослих до усвідомлення власних бажань, формування власних поглядів, обґрунтування мотивів діяльності, формування переконань, формування та усвідомлення особистої моральної позиції. Саме тоді відбувається інтенсивне формування основних якостей та властивостей особистості.

На думку В. Киричок, ціннісне ставлення до іншої людини – основа гуманного ставлення, позитивно-активне діяльне міжособистісне взаємоставлення, що ґрунтується на повазі до людського життя, усвідомленні його недоторканості, визнанні його найвищою цінністю. Воно проявляється у постійному дотриманні гуманістичних принципів, норм і вимог у взаєминах з людьми, а також в альтруїстичному характері переживань і почуттів; визнанні потреб та інтересів іншої людини, її права на позитивне волевиявлення; орієнтації на позитивне в людях; здатності до морального вдосконалення; постійній спрямованості на іншу людину, повазі її гідності; доброзичливості, довірі, співчутті, співпереживанні, доброті, своєчасній допомозі, доброчесності й милосерді; переживанні глибокого задоволення від безкорисливого піклування про людей; терпимості й толерантності до інших моральних поглядів» [24, с. 991].

Ціннісне ставлення до людини визначається базовими гуманістичними цінностями, серед яких найважливішими є гідність, справедливість, толерантність, відповідальність, що відображають розмаїття людських взаємостосунків і ставлень.

Вивчаючи психологічні особливості молодших школярів, учені одноголосні в тому, що молодший шкільний вік є надзвичайно важливим в особистісному становленні, формуванні свзаємин зі значущими дорослими, однолітками, що, зрештою, визначає ціннісне ставлення до людини.

На переконання О. Савченко, молодший шкільний вік – надзвичайно значущий період у житті людини. У цей час закладаються і розвиваються основи багатьох психічних і моральних якостей [45, с. 50]. На наш погляд, О. Савченко цілком обґрунтовано виділяє у молодшому шкільному віці два мікроперіоди: 1–2-і та 3–4-і класи, пояснюючи це близькістю 1–2-х класів до старшого дошкільного віку з переважаючою ігровою мотивацією, адаптацією до нових умов, потребою у підтримці дорослих та наближеністю 3–4-х класів до молодшого підліткового віку з притаманними йому труднощами росту, переживанням кризи.

Розмірковуючи над віковими особливостями молодшого школяра, І. Бех підкреслює, що «нинішня дитина прагне вичленити своє «Я», протиставити себе іншим, виразити власну позицію стосовно інших людей, отримати від них визнання її самостійності, зайнявши активне місце у різноманітних соціальних відносинах, де її «Я» виступає на рівні з іншими» [6, с. 15]. Разом з тим учений зауважує, що зміна сприймання її оточенням поступово відбивається і на сприйнятті нею самої себе» [3, с. 140].

Цю позицію поділяє В. Киричок, яка у роботі «Гуманне ставлення до дитини» наголошує на сенситивності молодшого шкільного віку для виховання здібності цінувати особистість іншої людини. Для дитини цього віку розкриваються позитивні сторони близьких людей: батьків, дідусів і бабусь, вчителів, однолітків. Якщо у 1–2-х класах яскраво вираженою є потреба у партнерах по грі чи іншій діяльності, то в 3–4-х класах вже з'являється інтерес та потреба у взаємодії з конкретною людиною (приятелем) [23, с. 20].

Цікавим для нас є дослідження О. Докукіної, в якому у вихованні гуманних взаємин молодших школярів основний акцент робиться на емпатії через розуміння людини людиною, емоційний відгук на переживання іншого, усвідомлення її внутрішнього життя. На думку дослідниці, такий підхід протистоїть вияву байдужості, егоїзму та сприяє гуманізації людських взаємин і загальній позитивній спрямованості на інших людей, що виявляється у відкритості, умінні знаходити спільні теми для розмов, підтримці, привітності тощо. При цьому О. Докукіна у ставленні до інших людей звертає увагу на те, що «молодші школярі співчутливо налаштовані на дорослих, людей похилого віку і досить часто агресивно ставляться до своїх однолітків» [19, с. 17]. Окрім того, за твердженням ученої, також існує різниця у ставленні до однолітків у дівчат і хлопців, оскільки дівчата більш чуйні до своїх друзів, ніж хлопці.

На наше переконання, у вихованні дітей молодшого шкільного віку слід враховувати їхній незначний соціальний та моральний досвід, підвищену емоційність, вразливість, імпульсивність та безпосередність поведінки дитини, бажання постійно розширювати коло спілкування, пластичність моральної

поведінки, схильність до виховних впливів. Розрив між моральними знаннями і моральним ставленням, поведінкою стосовно інших – найхарактерніша властивість дитини цього віку. Істотне значення для подальшого розвитку набуватимуть моральні почуття провини, сорому, обов'язку, відповідальності, справедливості, власної гідності, сумління.

На цьому віковому етапі школяр учиться не лише виконувати вимоги дорослих, дитячого колективу, а й бере активну участь у житті класу, виборі доручень, справи, яка їй до душі. В учнів 1–4-х класів закладаються стійкі стереотипи моральної поведінки і діяльності.

Основними потребами дитини молодшого шкільного віку є спілкування з людьми, емоційний контакт, визнання, оцінка своїх дій та вчинків, виявлення власних позицій у ставленні до інших, світу. На нашу думку, молодший шкільний вік є сенситивним періодом до морально-етичних впливів, виховання культури поведінки, налагодження спілкування, вироблення мовного етикету, культури стосунків, що виявляє у гуманних взаєминах молодших школярів. Дітям цього віку властива здатність до емпатії, рефлексії, а також розвиток комунікативних умінь. У молодших школярів інтенсивно розвиваються моральні почуття, зароджуються стосунки з навколишньою дійсністю і самооцінка. У вихованні гуманних взаємин дітей необхідно звертати увагу на формування моральних знань, почуттів, мотивів і відповідної поведінки.

Перед учителем постає важливе завдання: вирізнити мотив учинку, роз'яснюючи дитині його сутність і правильність у різних типових життєвих ситуаціях, даючи їй можливість емоційного «переживання» разом із практичним застосуванням отриманих знань.

Беручи участь у спільних видах діяльності, учні вчаться будувати свої взаємини з однолітками, входити в колектив ровесників. У них виникає потреба до взаємовимогливості та взаємодопомоги.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИХОВАННЯ ГУМАННИХ ВЗАЄМИН МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

2.1. Діагностика рівня вихованості гуманних взаємин молодших школярів

З метою виявлення рівня вихованості гуманних взаємин молодших школярів було проведено констатувальний етап експерименту, який охоплював учнів Горохівського ліцею №1 ім. І.Я. Франка Горохівської міської ради Луцького району Волинської області.

Під час діагностики з метою визначення рівня вихованості гуманних взаємин молодших школярів, ми дотримувались принципів, які дозволили отримати об'єктивні дані про кожного учня. Дослідження стану сформованості гуманних взаємин передбачає діагностичне вивчення рівня вихованості гуманності у молодших школярів. Для цього було встановлено критерії вияву цієї особистісної характеристики.

За спрямованістю, способом і місцем застосування критерії вихованості умовно поділяють на дві групи: 1) пов'язані з явищами, «прихованими від очей» вихователя – мотивами, переконаннями, планами, орієнтаціями; 2) пов'язані з виявом результатів виховання у судженнях, оцінюваннях, вчинках, діях особистості, характері взаємин з людьми, суспільній спрямованості, поведінці у проблемних ситуаціях тощо.

Спостерігаючи за поведінкою учнів молодшого шкільного віку, ми намагалися одержати інформацію про такі складові гуманності як повнота, сфера, стійкість і рівень прояву. Рівень розвитку гуманних якостей особистості визначався за ступенем виявлення у поведінці і діяльності учня. Особливу увагу ми звертали на те, коли і як учень надає допомогу іншим: хто надає допомогу лише після багаторазових прохань про неї, хто – при вказівці з боку вчителя, хто – за власними спостереженнями, без будь-яких прохань пропонує свою допомогу. Важливим було зрозуміти мотиви надання допомоги.

Говорячи про повноту прояву гуманних взаємин, ми мали на увазі наявність кожної із згаданих складових гуманності. Кожна з них, важлива сама по собі, не вичерпує такого багатопланового психологічного утворення як гуманність. Несформованість хоча б однієї із складових свідчить про невисоку оцінку гуманних якостей дитини.

Для встановлення сфери прояву гуманних взаємин вихованців бралось до уваги те, до яких саме людей учень виявляє гуманність. Якщо сфера прояву гуманності вузька, то учень виявляє здатність діяти гуманно лише до близьких, добре знайомих людей, у ситуаціях, коли його допомога не потребує великих зусиль. Щоб сферу прояву гуманності можна було назвати широкою, дитина повинна виявити гуманну поведінку до всіх людей без винятку, діяти у різних ситуаціях незалежно, ініціативно, творчо.

Щоб з'ясувати стійкість прояву гуманності, ми спостерігали за поведінкою учня у різних ситуаціях: в школі, у дома, на вулиці.

Отже, для визначення рівня вихованості гуманних взаємин молодших школярів, ми фіксували такі *критерії та їх показники*:

1. *Рівень розуміння значення гуманістичної поведінки*: дитина розуміє необхідність гуманістичної поведінки, може адекватно визначити всі поняття, якості свої та літературних персонажів; для неї характерні гнучкість застосування знань при аналізі ситуацій; дитина може виразити описово більшість понять; орієнтована на гуманну поведінку та розвиток гуманних якостей людини; дитина має уявлення про гуманістичні норми, але не може виразити частину понять про гуманність, її визначення тавтологічні; дитина взагалі не має уявлення про норми гуманістичної поведінки, не може виразити жодного гуманістичного поняття;

2. *Добровільність участі у гуманістичній діяльності, інтерес до неї*: гуманістична діяльність цікава, дитина завжди прагне брати у ній участь; гуманістична діяльність цікава, дитина не відмовляється брати у ній участь; гуманістична діяльність не цікава для дитини, але вона не відмовляється брати у ній участь; гуманістична діяльність не цікава для дитини, вона уникає її.

3. *Ініціативність*: процес надання допомоги приносить дитині задоволення, вона охоче, за власною ініціативою приходить на допомогу тим, хто її потребує; ініціативна часто; дитина знає як допомогти людям, але сама не виявляє ініціативи; не ініціативна.

4. *Рівень потреби у гуманістичній діяльності*: дитина легко й природно включається у гуманістичну діяльність; упевненість в своїх силах, наполегливість, повага до думки іншої людини суттєво відрізняють її від інших учнів; дитина не знає як і кому потрібна її допомога, що утруднює процес залучення до гуманістичної діяльності; дитина не має бажання надавати будь-яку допомогу, намагається сама отримати допомогу від інших.

5. *Рівень розвитку гуманістичних мотивів. Орієнтованість дитини*: орієнтованість на інтереси іншої людини; орієнтованість на особистий престиж (бути кращим за інших); орієнтованість на корисність для себе; орієнтованість що має епізодичний характер.

6. *Форми взаємин*: активна гуманістична поведінка, стосовно всіх, незалежно від симпатій; гуманістична поведінка, стосовно тих, хто викликає симпатію; прагнення уникнути гуманістичної діяльності: нікому не допомагати і не просити допомоги від інших; прагнення отримати допомогу від інших.

7. *Незалежність прояву гуманних якостей від наявності контролю і оцінки з боку вчителя*: гуманні якості виявляються завжди, незалежно від контролю і оцінювання; контроль і оцінювання стимулюють гуманістичну діяльність учня; при наявності контролю дитина частіше здійснює гуманістичні вчинки; дитина здійснює гуманістичні вчинки лише під контролем.

Під час констатувального експерименту, який дозволив зафіксувати існуючий стан вихованості гуманності учнів початкових класів, нами були використані такі *методи дослідження*: вивчення особової справи учня, педагогічне спостереження, анкетування, метод індивідуальних та колективних бесід, ігровий метод, аналіз результатів діяльності, збирання опосередкованих даних, метод узагальнення незалежних характеристик.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив розробити методику дослідження вихованості гуманності, за якою умовно визначено такі рівні вихованості гуманних взаємин молодших школярів.

Початковий – характеризує учнів, що мають інтуїтивні уявлення про норми гуманістичної поведінки; орієнтованість на гуманні вчинки має епізодичний характер; вони часто уникають діяльності, гуманістичної за змістом та здійснюють її лише під контролем учителя.

Середній – притаманний дітям, що мають уявлення про гуманістичні норми; не відмовляються брати участь у діяльності, гуманістичній за змістом, однак орієнтованість при здійсненні гуманних вчинків спрямована на корисність для себе; при наявності контролю такі учні частіше здійснюють гуманістичні вчинки;

Достатній – характеризує учнів, що знають про гуманістичні норми; орієнтовані на гуманну поведінку та розвиток гуманних якостей; діяльність, що має гуманістичний зміст, цікава для них, вони не відмовляються брати у ній участь; переважає орієнтованість на особистий престиж (бути кращим за інших); гуманістична поведінка спрямована на тих, хто викликає симпатію; контроль і оцінювання стимулюють гуманістичну діяльність таких учнів;

Високий – характерний для учнів, які розуміють необхідність гуманістичної поведінки; гуманістична діяльність цікава для таких учнів, вони завжди прагнуть брати у ній участь, легко й природно включаються у гуманістичну діяльність; процес надання допомоги приносить їм задоволення, охоче, за власною ініціативою приходять на допомогу тим, хто її потребує; орієнтованість на інтереси іншої людини; гуманні якості виявляються завжди, незалежно від контролю і оцінювання.

Відповідно до мети та завдань дослідження було складено таблицю вивчення вихованості гуманних якостей особистості (див. Додаток Б). У цій таблиці поданий перелік якостей, які оцінюються і виховуються у даному віці, виокремлення головних проявів, на основі яких можна зробити висновок про рівень вихованості гуманності дитини. Порядок перерахування проявів гуманності, поданий у таблиці, є, одночасно, і послідовністю їх виховання.

У дослідженні рівнів вихованості гуманності повний вияв якості оцінювався балом «5». Тобто, якщо гуманність сформована повністю, яскраво виражена і виявляється завжди, ставиться оцінка «5», істотний вияв – балом «4», середній – балом «3», епізодичний прояв негативної якості – балом «2», систематичний прояв негативної якості – балом «1».

У констатувальному експерименті, метою якого було виявити рівні вихованості гуманних взаємин молодших школярів, брали участь 63 учні початкової школи.

Завдання: дослідити прояви гуманної поведінки учнів молодшого шкільного віку.

Методика вивчення: первинні дані про вихованців ми отримали із особової справи, де є психолого-педагогічна характеристика на учня та інші документи як первинне джерело даних про риси характеру, навчання та поведінку у школі та сім'ї.

Було організовано педагогічне спостереження за учнями, яке полягало в організованому і цілеспрямованому вивченні поведінки учнів під час навчання та у вільний час. Застосований нами збір матеріалу, стосовно проявів та досвіду гуманної поведінки дітей молодшого шкільного віку, показав, що цей досвід в учнів початкової школи досить малий. Навіть коли діти здійснюють вчинки, які свідчать про гуманну поведінку, наприклад, надання допомоги товаришеві, вони часто виконують їх з неадекватних мотивів, за вказівкою учителів, інших дорослих чи з прохання самого товариша.

Як показали результати дослідження, мотив співчуття, який здатний найбільш сильно спонукати дитину до активних дій, виникає лише у випадках з яскраво вираженою ситуацією, яка безпосередньо наштовхує на гуманістичну діяльність.

Результати спостереження за поведінкою школярів показали, що низький рівень сформованості гуманістичної поведінки переважає у 40,32% учнів, тоді як високого рівня сформованості гуманістичної поведінки досягло 6,72% учнів третіх класів.

Завдання: дослідити коло знань учнів початкових класів про гуманність.

Методика вивчення: протягом підготовчих занять у школі ми виявляли дитячі уявлення про гуманність за допомогою діагностичних методик (методики понятійного словника, опитувальника, карток).

Знання про моральні, у тому числі і гуманістичні, норми, як і всі інші знання, фіксуються в наукових поняттях, рівні розвитку яких у молодших школярів встановлюються за 4 параметрами: здатністю словесно виразити гуманні уявлення; вмінням виділити гуманні поняття; вмінням адекватно виділити в понятті ситуацію, що аналізується; вміння розрізняти і правильно називати гуманні якості героїв художніх творів і реальних людей.

Здатність словесно виразити гуманні уявлення визначалась методом понятійного словника і системи питань, які пропонувались учням у процесі роботи над матеріалом підручників з предметів гуманітарного циклу. Експериментальний словник складався з 21-го поняття (безкорисливість, вимогливість до себе, відвертість, відповідальність, добродійність, доброзичливість, дружелюбність, душевність, людяність, милосердя, миролюбність, повага до гідності іншого, рефлексія, співпереживання, співчуття, такт, терпимість, толерантність, уважність, чуйність).

У результаті дослідження було встановлено, що здатність до словесного вираження понять про гуманність в учнів початкових класів дуже низька. Уявлення учнів про гуманність одноманітні за змістом і характером. Вони є фрагментарними і не дають можливості зробити висновок про спрямованість особистості. Рівень здатності до словесного виявлення гуманних уявлень дітей молодшого шкільного віку настільки низький, що кореляція знань з реальними вчинками та мотивами поведінки є неможливою.

Так, високого рівня досягло серед учнів –7,9%, які правильно виразили зміст уявлень про гуманність. Середній рівень розвитку здатності до словесного вираження уявлень про гуманність, тобто учні пояснили від 14-и до 20-и понять, спостерігався у 15,8% досліджуваних. Низький рівень здатності до словесного вираження гуманних уявлень, тобто учні розкрили зміст від 7-и до 13-и понять, становив 33,3%, учнів. Зміст менше ніж 7-и понять розкрили 42% учнів третіх класів.

Із отриманих даних можна зробити висновок про те, що учні початкових класів мають слабкі уявлення про гуманні поняття, а отже, не можуть усвідомлювати норми та необхідність гуманної поведінки.

Уміння виділити гуманні поняття визначались за допомогою опитувальника та методики з картками. Виходячи з критеріїв гуманності, описаних у теоретичній частині дослідження, ми написали на одній картці виявлення у практичній діяльності певної якості – вчинок, позитивний з точки зору гуманності, тобто опис гуманної якості, а на іншій – її назву. Діти повинні були правильно підібрати опис і назву якості.

Результати дослідження показали, що учням краще вдалося підібрати гуманні поняття та назвати якості особистості за їх описом. Високого рівня досягли лише 9,5% третьокласників, середнього рівня сформованості здатності до виділення гуманних понять досягли 14,3% учнів, тоді як низький рівень спостерігався у 76,1% третьокласників. Це ми пояснюємо нерозвиненістю мовлення і слабким словниковим запасом учнів молодших класів.

Ми провели анкетування серед учнів початкових класів з метою відстежити вибір учнями із запропонованого переліку якостей, властивих хорошій людині, ті, які характеризують гуманну особистість. У процесі виконання завдання учні повинні були підкреслити ті якості, які характерні для гуманної людини.

У подальшому дослідженні було поставлене наступне завдання: дослідити оцінку учнями гуманних якостей особистості з врахуванням конкретної життєвої ситуації. *Методика дослідження* в даному випадку передбачала розгорнуте обговорення проявів гуманних взаємин у реальній поведінці людей, дітям було запропоновано вибрати одну, найбільш значиму для них.

В результаті було встановлено, що учні третього класу на перше місце висувають допомогу іншим, на друге – співчуття, третє – доброта, четверте – чесність.

До «злих», «брехливих», молодші школярі найчастіше відносять казкових персонажів (відьом, чародіїв) та героїв телепередач і кінофільмів, а не людей із

реального життя. Лише незначна частина учнів вважає «невихованими», рідше «злими» своїх товаришів за такі вчинки, як ображення інших, крадіжка, жадібність, невічлива розмова із учителем.

Гра «Камінчик у черевичку» була спрямована на виявлення дитячих проблем з однолітками. Розпочинаючи гру, вчитель пояснював дітям, що коли ми гніваємось, буваємо чимось стурбовані або схвильовані, ми це сприймаємо, як маленький камінчик у черевичку. Якщо ми вчасно не подбаємо про те, щоб витягти його звідти, то можуть виникнути й інші проблеми. Тому всім – і дорослим, і дітям – корисно говорити про свої проблеми одразу, щойно вони виникли. Спілкування у грі учні розпочинали з фрази: «У моєму черевичкові камінчик». І далі розповідали про труднощі, що заважають їм почуватися комфортно, про те, на кого ображаються і чому не можуть зосередитися на уроці. Ця гра допомогла виявити і залагодити конфлікти чи непорозуміння між дітьми. Граючи, молодші школярі повідомляли, що їм найбільше дошкуляє, коли вони відчувають дискомфорт (54,9 %), переживають образу (46,2 %), сором (35,7 %), приниження (21,4 %), не можуть помиритися із товаришем (16,8 %). Ще 19,9 % молодших школярів страждають від прізвиськ, 8,4 % – від глузування дорослих, 4,2 % – від неприємних принизливих оцінювальних суджень педагогів. Ще 1,5 % школярів пригнічують нагадування про їхні невдачі, 1,5 % – недотримання слова, 0,9 % – нечесність, 0,9 % – несправедливість, 0,5 % – недовіра дорослих, 0,2 % – зрада товаришів тощо.

На початку гри «Цінуємо один одного» ми проводили вступну бесіду, знайомлячи дітей з правилами та сутністю етичних категорій, про які йтиме мова. У ході гри учні отримували по три кружечки, які мали зафарбувати голубим, зеленим і фіолетовим кольорами та підписати зі зворотної сторони тим, кому вони адресовані. Згідно з умовами гри діти мали віддати блакитний кружечок тому, кого вважають людяним, зелений – справедливим, а фіолетовий – відповідальним. Ми звертали увагу на те, у кого було найбільше кружечків, а хто – не отримав жодного. Після чого педагог разом з учнями підводили підсумки.

Аналіз отриманих даних під час гри показав, що учні 3-х класів, як правило, дають позитивну оцінку без аргументації. Проведена з молодшими школярами гра «Ти – мені, я – тобі» була спрямована на виявлення характеру взаємин у дитячому колективі. Під час гри діти, стоячи у двох шеренгах навпроти, обмінювались м'ячем, називали рису характеру, яку б хотіли запозичити у того, хто кинув їм м'яча. Гра показала, що учні у своїх товаришів найбільше цінують – розум (27,4 %), доброту (19,8 %), щедрість (9,5 %). Велика частина учнів (67,9 %) звернула увагу на зовнішні ознаки (волосся, очі, обличчя, одяг). Жоден з учнів не відзначив у своїх товаришів такі моральні якості, як людяність, гідність, толерантність. Зазвичай, учні передавали м'яч за гендерною ознакою: дівчатка – дівчаткам, хлопці – хлопцям або учням, які гарно навчаються.

Використані ігри під час констатувального етапу експерименту допомогли діагностувати характер міжособистісних взаємин у класі, рівень згуртованості класу.

Проведені бесіди з учнями початкової школи показали, що найбільшу інформацію про гуманістичні уявлення і поняття вони отримують від учителя на уроках (64,8%), від спілкування з батьками, дідусем і бабусею (12,2%), з перегляду соцмереж, телебачення (17,3%), від спілкування з друзями (2,9%), від розмов із служниками церкви (2,7%). Істинність цих тверджень підтвердив той факт, що учні початкових класів відчували утруднення при виявленні гуманних якостей та зразків гуманістичної поведінки не літературних персонажів, а реальних людей, а також власних якостей.

Завдання: вивчення спрямованості мотивів діяльності молодших школярів, спрямованості на засвоєння норм гуманної поведінки; усвідомлення учнями своїх взаємин з ровесниками.

Методика дослідження: рівень сформованості гуманних взаємин учнів вивчався нами за допомогою карток, анкетування.

Гуманність людини спирається не тільки на фактичні знання, але й на виникнення під їх впливом мотивів поведінки. *Спрямованість мотивів* впливає на постановку особистісної мети, яка забезпечує поетапний розвиток

особистості, дає можливість реально відчутти зміни, побачити результат своїх зусиль. Виявленню спрямованості мотивів діяльності молодших школярів присвячена анкета (див. Додаток А). Учням пропонували оцінити запропоновані мотиви за трибальною шкалою: 3 бали – якщо мотивові респондент надає важливого значення, 2 бали – менш важливого, 1 бал – ніякого. Особиста спрямованість переважає в респондента, якщо він оцінив як дуже важливі 3, 5, і 9 мотиви, ділова – 2, 4, 6, 8, а гуманістична, тобто спрямованість особистість іншої людини – 1, 7, 10.

Як показали результати дослідження, гуманістичні мотиви високо розвинені у 11,1% учнів. Проведене дослідження показало, що досить важливе місце уже в цьому віці займають особисті мотиви – мотивація благополуччя, престижу, успіху. Часто домінує мотивація ухилення від покарань, що виявляється приблизно у чверті учнів. У той час, коли особисті мотиви серед учнів третього класу у 31,7% школярів.

За допомогою методу соціометричного дослідження було виявлено до кого в колективі ставляться з повагою, з симпатією, а від кого відвертаються. Методика опитування в ході такого дослідження була покликана усунути настороженість і замкнутість учнів. Тому, запитання були сформульовані тактовно. Учням запропонували написати на окремих аркушах паперу три прізвища однокласників, з якими кожний із них хотів би сидіти поруч за однією партою, з ким хотів би поїхати на екскурсію.

Підраховавши, скільки разів вибрано того чи іншого учня, ми побачили, хто найбільш популярний в класі (його назвали 5–10 товаришів, всі вони хотіли сидіти з ним, спілкуватися), а хто ізольований від колективу (жодний учень не вибрав його). Складена на основі опитування схема взаємозв'язків між членами колективу дає змогу з'ясувати рівень гуманних взаємин у колективі. Дані допомогли визначити шляхи впливу як на окремих учнів, так і на колектив.

Результати перевірки сформованості в учнів ставлення до однолітків під час спілкування показали, що переважна більшість дітей підтвердила наявність друзів у школі (89,1 %), що свідчить про важливу роль ровесників.

Виявилось, що 53,5 % опитуваних учнів наголосили на відсутності випадків, у яких однолітки не бажають з ними взаємодіяти. Проте 46,5 % учнів, що часто ровесники не виявляють бажання з ними спілкуватися. Поясненням були відповіді: «зі мною не дружили, ображені на мене», «я не дружив з ними, я не з їхнього класу», «я їм не подобаюся, я був зайвий» (53,1 %), що свідчить про виокремлення певних аспектів особистісного несприйняття.

Дані констатувального експерименту відображені в таблиці 1.1. Серед учнів третього класу високий рівень сформованості гуманних взаємин виявлено у 12,6 % школярів, достатній рівень сформованості гуманних взаємин серед молодших школярів характерний для 15,9% учнів класу, середній рівень – спостерігався у 34,9 % учнів. У той час як початковий рівень прояву гуманних взаємин був зафіксований у 36,5% третьокласників.

Таблиця 1.1.

Результати сформованості гуманних взаємин молодших школярів

Рівень	Кількість учнів	
	%	чол.
Високий	12,6	8
Достатній	15,9	10
Середній	34,9	22
Початковий	36,5	23

Результати діагностики рівня сформованості гуманних взаємин молодших школярів дозволили нам зосередити увагу при плануванні виховної роботи. Таким чином, констатувальний етап експерименту окреслює основні проблеми і труднощі у вихованні гуманних взаємин молодших школярів в освітньому процесі, що спонукало розробити відповідні педагогічні умови, а також запропонувати методику виховання досліджуваного феномену.

2.2. Обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів

До педагогічних умов, що забезпечують ефективне виховання у молодших школярів гуманних взаємин, відносимо, зокрема, такі:

- 1) *розробка змісту виховання гуманності;*
- 2) *посилення гуманістичної спрямованості викладання предметів та інтегрованих курсів з метою осмислення гуманістичних понять, яка передбачає відповідно гуманістичний стиль спілкування, формування гуманних взаємин між учнями класу;*
- 3) *залучення учнів до гуманної діяльності у позаурочній роботі, яка збагачує досвідом гуманістичної поведінки.*

Зазначені педагогічні умови забезпечують ефективність через комплексність, взаємозв'язок і цілісність.

Розв'язання завдань формувального експерименту передбачало:

1. Структурування змісту гуманістичної освіти для формування в учнів гуманістичних понять і переконань, що дало можливість ознайомити дитину з основними вимогами гуманізму, дозволило розкрити сутність, зміст моральних дій, виховувати переконання, пов'язані з емоційним ставленням до її власної поведінки та поведінки інших.

2. Вироблення навичок і звичок поведінки для привчання, вправлення учнів у гуманних вчинках із застосуванням трьох основних форм:

- за допомогою уяви, коли дитина інсценує в уяві свою можливу поведінку в передбачуваній ситуації;
- за допомогою рольової гри, коли дитина чи група дітей моделюють можливу дійсність, розігруючи її, виконуючи різні ролі;
- за допомогою дійсності, коли діти здійснюють певні вчинки в реальних умовах.

3. Формування морального досвіду у діяльності та спілкування вихованців за допомогою організації виховних впливів, як компонента системи

виховної роботи з метою формування гуманних взаємин молодших школярів, на основі знань норм гуманної поведінки і оволодіння окремими звичками.

4. Стимулювання учнів молодшого шкільного віку до самовдосконалення, що вимагає гуманістичних почуттів. Для цього забезпечувалась можливість переживати цінні з погляду виховання гуманності почуття, поєднуючи ці почуття з аналізом власного стану дитини. Ефективності цього процесу сприяє поєднання приємних почуттів з неприємними.

5. Демонстрацію прикладів гуманної поведінки вчителя.

Визначені нами методи виховання гуманних взаємин у молодших школярів ґрунтувались на гуманістичній етиці і включала використання виховного потенціалу уроків та позаурочної діяльності, що дозволило розширити коло знань про людину як найвищу цінність, сприяло усвідомленню необхідності гуманного ставлення до людини, етикетних норм, формуванню моральної поведінки, позитивного ставлення до інших, забезпечувало визнання їхніх прав і мотивацію до застосування моделей поведінки, орієнтованих на такі цінності, як гідність, справедливість, толерантність, відповідальність.

Метою формувального експерименту була експериментальна перевірка педагогічних умов активізації виховання гуманних якостей особистості учнів початкових класів.

Отож завданнями формувального експерименту було:

- підвищення гуманності учнів шляхом засвоєння гуманістичних норм, формування гуманістичних уявлень, засвоєння понять, формування переконань;
- формування гуманістичних мотивів;
- формування гуманістичних почуттів;
- прищеплення навичок, звичок та досвіду гуманної поведінки;
- формування потреби у самовдосконаленні;

Розв'язання цих завдань забезпечує виховання гуманних взаємин молодших школярів, тобто зовнішній прояв у практичній діяльності

гуманістичного спрямування, особистих настанов, які відповідають гуманістичним нормам та принципам нашого суспільства.

Формувальний експеримент був проведений на базі Горохівського ліцею №1 ім. І.Я. Франка Горохівської міської ради Луцького району Волинської області.

Вибірку експериментального дослідження склали 63 дитини молодшого шкільного віку. У формуючому експерименті брали участь дві групи дітей: група А – експериментальна група (N=32) і група В – (N=31) – контрольна група. За рівнем вихованості гуманних взаємин групи суттєво не відрізнялись.

Контрольна група навчалась за традиційною методикою навчання і виховання. З учнями експериментальної групи виховання гуманних взаємин у процесі вивчення предметів та інтегрованих курсів здійснювалося за розробленою методикою.

Структура процесу формування гуманних взаємин молодших школярів є взаємозв'язком таких елементів: цілей, змісту, методів і засобів, а також досягнутих результатів. Роль формування гуманності полягає, перш за все, у наданні громадській діяльності учнів гуманістичного змісту, у формуванні гуманістичного світогляду, у виробленні кожним учнем гуманної життєвої позиції.

Під змістом виховної роботи з формування гуманних взаємин молодших школярів розуміємо систему знань, певних навичок і вмінь, спрямованих на формування гуманного світогляду учнів, гуманістичних поглядів і переконань, на підготовку молодого покоління до життя.

Зміст виховної роботи з формування гуманності учнів молодшого шкільного віку тісно пов'язаний зі змістом усього освітнього процесу школи, формуванням особистості. Оскільки, *гуманність* – це інтегративна якість, яка забезпечує ставлення особистості до навколишнього світу, суспільства, людей і себе, є основою мотивації людини та надає цінності іншим якостям особистості – інтелекту, волі, емоціям. Ми пропонуємо такий перелік основних якостей, які входять до гуманності:

якості, що віддзеркалюють гуманне ставлення до себе: безкорисливість, вимогливість, гідність;

якості, що віддзеркалюють гуманне ставлення до інших людей: відвертість, повага до гідності іншої людини, людяність, доброзичливість, дружелюбність, рефлексія, тактовність, терпимість, толерантність, душевність, співпереживання, милосердя, співчуття, уважність;

якості, що віддзеркалюють гуманне ставлення до живої та неживої природи: уважність, ставлення до природи як до спільного дому, відчуття відповідальності за збереження і розумне використання природних ресурсів; бережливе ставлення до тварин, усвідомлення їх залежності від людей;

якості, що віддзеркалюють активну гуманну життєву позицію, готовність надати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує: відповідальність, добродійність, чуйність, миролюбність, піклування про живу і неживу природу, піклування про людей.

Специфіка знань про гуманність полягає в тому, що вони відображають складні психо-соціальні явища, закони існування людини в суспільстві, принципи ставлення до людини як до вищої цінності, а не засобу досягнення суспільних та індивідуальних потреб. Знання є результатом пізнавальної діяльності дитини. Спостереження за явищами природи, за поведінкою під час гри дають дитині безпосередні або чуттєві знання. Віддзеркалення явищ у їх взаємозв'язках, тобто мислення, дає людині узагальнені знання, які виражені у словесній формі.

Навчальний матеріал предметів, інтегрованих курсів дає великі можливості для ознайомлення із змістом гуманістичного виховання. Кожний навчальний предмет гуманітарного циклу включає матеріал, що розкриває зміст гуманності. Розвиток уявлень та опис проявів гуманних якостей передбачає зміст предмету «Я досліджую світ», «Українська мова» та ін.

Програма виховання гуманності дітей молодшого шкільного віку у процесі вивчення предметів передбачає формування таких знань: цінність життя людини; гуманні якості особистості; норми гуманістичної поведінки; права та обов'язки дитини; способи поведінки при порушенні прав дитини

(приниження гідності, фізична образа тощо); правила гуманістичної поведінки удома, на вулиці, у школі; особливості поводження з тваринами; правила поведінки у лісі, парку, сквері; особливості поведінки з людьми з фізичними вадами; правила між особистісного спілкування: як відмовити, як себе представити, як запропонувати; способи надання допомоги при укусах, подряпинах, травмах, ударах, переломах; способи поведінки з метою уникнення небезпеки при контактах з незнайомими людьми; конфліктні ситуації між дітьми; способи уникнення та усунення конфліктів.

Операційний компонент гуманної діяльності включає в себе дві групи дій. Це формування стереотипів діяльності і діяльність ініціативна, що здійснюється вперше, у новій ситуації.

До основних умінь і навичок гуманної діяльності, які ми формували в молодших школярів відносимо: розпізнавати у себе та інших людей почуття болю страху, гніву, радості, задоволення; оцінювати себе і свої вчинки; оцінювати вчинки інших людей; керувати власними емоціями; правильно обирати лінію поведінки з різними людьми; визначати мотиви поведінки людей; спілкуватись відповідно до загальноприйнятих правил спілкування вдома, на вулиці, у класі; визначати своє місце серед інших людей; розуміти почуття іншої людини; виявляти розуміння почуттів іншої людини; здійснювати контроль над діяльністю з позицій виконання гуманістичних норм і правил; поважати свої моральні якості; надавати допомогу; розпізнавати конфліктні та небезпечні ситуації; поважати громадську вагу та високі моральні якості іншої людини; виявляти добре ставлення та піклування про інших людей; виявляти довіру відданість, дружбу; виявляти співчутливе ставлення до людей; усувати конфліктні ситуації; уявити себе на місці іншої людини; відчутти жаль викликаний горем іншої людини; делікатно вести себе виявляючи повагу до інших і зберігаючи повагу до власної гідності; вибачати чужі недоліки, слабкості, провини; виявляти терпимість до думок, поглядів іншої людини; виявляти увагу до іншої людини; швидко реагувати на життєві події, факти у житті інших людей; не пропускати можливість захищати тих, хто потребує захисту; передбачати наслідки порушення правил гуманної поведінки.

У вихованні гуманних якостей особистості, які виявляються у гуманних взаєминах молодшого шкільного віку, важливе місце займають звички. Звички це дії особистості, які можуть виникають стихійно. У процесі виховання звички склалися у організовані дорослими форми поведінки дитини. Систематично повторюючись і отримуючи емоційно значуще підкріплення, ці дії закріплювалися. Їх виконання стало потребою для дитини.

Звички гуманної поведінки у дітей вироблялися вчителем послідовно. Так формувалися звички уважно слухати іншого, не перебивати, швидко надавати допомогу, цікавитися справами інших, усувати сварки інших. Ці звички стали фундаментом для формування гуманних якостей особистості. Педагогічною основою виникнення звичок було підпорядкування поведінки дитини системі висунутих учителем вимог. Звичка є стереотипом поведінки і вона зникає, коли виконання (чи невиконання) потрібних дій перестає підкріплюватися оцінкою, заохоченням або іншими формами впливу з боку дорослих.

У реальному житті дитина потрапляє не лише у знайомі ситуації, коли точно знає як їй діяти. Тому вона повинна не лише володіти звичною формою гуманної поведінки, але і вміти розібратися у кожній новій ситуації, дійти її суті, виявити і оцінити поведінку кожної людини, яка, так чи інакше, задіяна у життєву ситуацію, виявити мотиви і мету поведінки кожної людини і визначити особисту позицію, стосовно ситуації, що виникла. У таких ситуаціях сформовані звички гуманної поведінки створюють загальну спрямованість учнів молодшого шкільного віку, але не здатні одразу визначити гуманістичну позицію.

Переживання емоцій (радість від досягнення успіху, почуття відповідальності, біль, образа, гордість) дозволило накопичувати гуманістичний досвід поведінки дитини. Цей досвід конкретизував відомі учневі гуманістичні норми і поняття.

При накопиченні гуманістичного досвіду поведінки особлива увага приділялася не стереотипним фактам, які вимагали звичних форм оцінки і поведінки. Різноманітні події, протиріччя у справах, судженнях, вчинках людей різного віку, з різними життєвими біографіями, конфліктність ситуацій ставили

перед учнями безліч нових, різноманітних за змістом і складністю завдань. Їх аналіз, пошук рішень кожного, аналіз правильності вибраного шляху, склали шлях накопичення дитиною молодшого шкільного віку власного досвіду суспільної гуманістичної поведінки.

Оскільки виховний процес відповідно до Концепції Нової української школи є наскрізним, ми ставили за мету використовувати виховний потенціал Ранкових зустрічей, предметів і курсів «Українська мова», «Літературне читання», «Я досліджую світ», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво» у ході яких не лише формувалися необхідні знання, уміння і навички, а й зразки та досвід ціннісного ставлення до людини. Особлива увага вихованню гуманних взаємин молодших школярів приділялась під час проведення виховних годин та у позаурочній виховній роботі вчителя.

Щоденні вправи, які проводяться під час ранкової зустрічі, сприяють створенню спільноти, розвивають навички спілкування, соціальні навички, допомагають учням навчитися співпрацювати, поважати інших як особистостей. Ранкова зустріч дає школярам можливість брати участь у групових обговореннях, а вчителям – розвивати в дітей уміння та навички ефективного спілкування. Ці навички мають важливе значення для успішного життя в колективі, спільного навчання та розв’язання конфліктних ситуацій.

На початку уроків на «Ранкових зустрічах» учителі використовували *прийом «етичного заряду»* (за А. Шемшуріною), який поєднував побажання та очікування педагога й дітей і виконував роль певної етичної установки на ціннісне ставлення у взаєминах з однолітками, сприяв попередженню конфліктних ситуацій та гідному виходу з них. «Етичний заряд» орієнтував дітей на створення доброзичливого клімату в учнівському колективі через оптимістичний прогноз їхньої поведінки та психологічну установку на повагу до оточуючих і один до одного, на емоційне тепло і взаєморозуміння, де ніхто не буде скривджений чи обділений увагою. Це також допомагало вчителю бути доброзичливим, краще розуміти дітей. «Етичний заряд» відігравав роль як розрядки, так і зарядки позитивом, а також застосовувався по завершенню уроків, налаштовуючи дітей на наступний день.

У ході інтегрованого курсу «Я досліджую світ» розглядалися риси характеру, які забезпечують дружні взаємини з іншими, повагу (чесність, працьовитість, щедрість, чемність, чуйність), риси характеру, що заважають досягненню успіху, спілкуванню (лінощі, неухважність, байдужість, нетовариськість), проблеми дитячої дружби, товаришування, конфліктів, допомоги, любові до батьків, бабусь і дідусів, шанобливого ставлення до старших, говорили про необхідність турботи про тих, хто її потребує, піклування про молодших, хворих, приватний і громадський простір тощо.

Для роботи на уроці «Я досліджую світ» учителю слід обирати методи, в яких би поєднувалась активна інтелектуальна і практична діяльність дітей: етичні бесіди з елементами інсценізації, драматизації, ігри, аналіз ситуацій морального змісту, власного досвіду, система тренінгових вправ, колективно творчі справи. При цьому важливо опиратися на емоції дітей. Учитель дає можливість учням відчувати духовне задоволення від гарного вчинку, зрозуміти, наскільки принижує людину негідна поведінка, які грізні переживання виникають у того, кому нанесли образу і як важко пережити негативне ставлення.

Для того, щоб засвоєні учнями знання не залишалися на рівні формальної обізнаності з нормами поведінки, а втілювалися в життя, у виховній роботі варто створювати такі ситуації, щоб дитина відчула необхідність застосувати знання на практиці, збагачувала свій практичний досвід гуманної поведінки. Таку можливість надає педагогу *методика «Коло вибору»*.

Як діяти в конфліктній ситуації, як уникнути конфлікту? Цьому треба вчити дітей змалечку. «Коло вибору» – це методика як спосіб подолання конфліктів серед учнів, вчить молодших школярів як діяти в конфліктній ситуації, як уникнути конфлікту. Нова українська школа пропонує вправу «Коло вирішення проблеми, або коло вибору». Це спосіб подолання конфліктів, які неминуче виникатимуть у школярів. Перед учнями постає вибір, яку стратегію обрати у вирішенні певної конфліктної ситуації. Методика пропонує декілька варіантів виходу із ситуації, наприклад: переключитись на щось інше;

зупинитися; проігнорувати; обговорити; почекати та охолонути; домовитися; попросити вибачення; зіграти у «Камінь, ножиці, папір».

Ці слова кріплять на круглих паперових чи фетрових заготовках та розміщують у класі (по колу, наприклад, у формі квітки). Кожен учень може використати цю вправу, коли виникає потреба. Методика містить різні формати та способи втілення.

Уроки «Літературного читання» слугували ілюстрацією до того, як повинна чи, навпаки, не повинна поводитись людина у своєму ставленні до інших, а також були важливим чинником виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до людини завдяки емоційній насиченості художніх творів, що справляє на дітей яскраве враження, примушує емоційно пережити ту чи іншу ситуацію і через правильно розставлені виховні акценти інтеріоризувати моральні цінності, які стають надбанням особистості, характеризують її моральний і життєвий світ.

На уроках «Літературного читання» використовувалася «Діаграма Вена» при характеристиці спільного чи відмінного у поняттях, якостях, діях, що допомагало учням краще розуміти твір, знайомило з основами аналізу та порівняння прочитаного. З цією метою на дошці малювались два кола, що перетиналися, де спільні характеристики записувалися у місці перетину кіл, а відмінні – в окремі кола. Для дітей замість слів підбирались умовні зображення, що відповідали названим поняттям (вчитель не записував на дошці слова, а прикріплював відповідні малюнки). Робота проводилася спочатку у парах, потім у малих групах (четвірках) і підсумковим етапом було складання колективної діаграми на дошці. Наприклад, під час знайомства з поняттями «справедливість», «відповідальність», «толерантність» учні порівнювали поняття і вчинки, давали їм характеристику, що сприяло формуванню адекватної оцінки дітьми власних учинків і вчинків оточуючих та ставлення до них.

У роботі над характеристикою героя учитель називав якості персонажів і просив учнів навести приклади, що їх підтверджують; дітям пропонувалося самостійно назвати якості характеру; порівняти героїв одного твору з героями

інших творів, що сприяло вихованню ціннісного ставлення до людини у молодших школярів, а також викликати бажання сприймати інших, розуміти їхню поведінку.

Інтерес у дітей викликала робота з піктограмами. Сутність методики «Піктограми» полягала у передачі вербального поняття через його образ. Сама назва – піктограма – означає рисунковий лист, коли предмети, події і дії позначаються малюнками чи умовними знаками. «Піктограми» дозволили одержати досить ґрунтовні відомості, що стосуються не тільки особливостей наочно-образного мислення, але й особливостей емоційного стану дітей, спрямованості їхньої свідомості, вияв моральних якостей.

Наприклад, вчитель після читання оповідання Василя Сухомлинського «Красиві слова і красиве діло» запропонувала учням визначити, яка «маска-підказка» відповідає образу кожного хлопця.

А під час бесіди про людські чесноти вчитель запропонувала з'єднати з веселим обличчям ті якості, які допомагають радіти, а з сумним – ті, що заважають, примушують сумувати. Після виконання завдання учні пояснювали свій вибір.

На *виховній годині* у класі було запропоновано дітям роздивитися «маски-підказки» та вибрати ту, яка їм більше сподобалась. Під час обговорення діти пояснювали: яка маска сподобалась і чому; у кого буває такий вираз обличчя; у яких випадках; чи буває такий вираз обличчя у вашої мами, бабусі, друга; якщо так, то коли; чи буває у дітей такий вираз обличчя; якщо буває, то за яких обставин.

Використані нами у виховній діяльності «піктограми» допомагали учням закріпити такі позитивні моральні почуття, як радість успіхам своїх друзів, переживання за спільну справу, співчуття, уміння розрізняти настрій і емоції оточуючих людей.

Метод «взаємних запитань» [1] використовувався на уроках «Літературного читання», коли учні ставили один одному запитання стосовно головної думки тексту, вчинків персонажів, відтворення основних ідей, важливої інформації, що містилася у тексті. Учні задавали не лише

буквальні запитання (Що? Де? Коли?), а й запитання, які стосуються основної ідеї твору (Чому? Що буде далі? Чого навчає твір? Над чим ми мусимо задуматися після читання таких творів? Що дає підстави так думати? Як це впливає на наше життя? тощо).

Приєм «збережи останнє слово для мене» допомагав глибше осягнути сутність морально-етичних цінностей. Учні пропонувалося виділити найбільш цікавий уривок тексту або такий, що змусив їх переживати, зачитати його в слух, вислухати думку товаришів і, насамкінець, прокоментувати його.

Це спонукало учнів замислитися над людськими стосунками, характерами, переживаннями, причинами їхніх учинків. Окрім того, діти мали запропонувати варіант вирішення проблеми через вияв ціннісного ставлення до людини (допомога, співчуття, турбота). Так, після читання оповідання В. Сухомлинського «Добре слово» на уроці з позакласного читання Микола Д. на запитання: «Які побажання ви висловили б своїм рідним?», відповів: «Не шкодувати добрих слів, бажати всім здоров'я, добра, миру і спокою».

На заняттях із позакласного читання важливо було опиратись на почуття і переживання вихованців, ураховувати їхній моральний досвід і знання, що забезпечило ефективне виховання почуття гідності, справедливості, толерантності, відповідальності у молодших школярів.

Одним із ефективних методів гуманістичного виховання у шкільній практиці навчання і виховання молодших школярів є читання та аналіз художніх творів. Скажімо, оповідання В.Сухомлинського «А серце тобі нічого не наказало?» лягло в основу бесіди з молодшими школярами. Дітям пропонувалося відповісти на деякі питання й оцінити поведінку головного героя оповідання Андрійка: що трапилося з батьком Андрійка? що відчував Андрій, коли мама повідомила йому новину? як мав відреагувати Андрійко? Оповідання емоційно вплинуло на молодших школярів. Діти зазначали негативні сторони поведінки Андрійка, зокрема, вказували на те, що потрібно було відвідати батька у лікарні. Це свідчить про те, що молодші школярі не

лише проявляють співчуття до близьких людей, а й справедливо оцінюють поведінку та вчинки інших.

Практика засвідчує, що матеріал художньої літератури є незамінним у гуманістичному вихованні дитини. Подання життєвих ситуацій через художню форму матеріалу легко сприймається, запам'ятовується та допомагає молодшому школяреві справедливо оцінювати поведінку та вчинки інших, задумуватися над власною поведінкою.

Ознайомлення учнів з дитячою літературою різної тематики і жанрів через художні образи літературних творів позитивно вплинуло на формування уявлень про ціннісне ставлення до людини. Тематика творів відображала різні сторони життя і діяльності людини, сприяла розширенню світогляду дітей, їхніх знань, засвоєнню найважливіших загальнолюдських цінностей, вихованню моральних почуттів, шанобливого ставлення до батьків, людей старшого покоління.

На уроках діти знайомляться з формами звертання до дорослих і дітей, особливостями використання мовленнєвого етикету, які застосовуються у спілкуванні з людьми різного статусу і віку, вчать поважати членів своєї родини, взаємодіяти з однолітками.

На уроках з української мови учні вивчають звертання, слова ввічливості та їх вживання у народній традиції, різних життєвих ситуаціях.

Ціннісному ставленню до іншої людини вчать *прислів'я та приказки*, які використовувалися на уроках української мови під час проведення хвилинок каліграфії. Було запропоновано учням каліграфічно переписати прислів'я і за його змістом проводили етичну міні-бесіду (Наприклад: «Будь щедрим на милосердя, співчуття, розуміння», «Від ласкавих слів утихає гнів», «Добрий піклується про людей, поганий про себе»). Робота над прислів'ями та приказками під час формувального експерименту була досить різноманітною: знайти частини прислів'я чи приказки та об'єднати їх; поміркувати над змістом прислів'я чи приказки; вибрати прислів'я, яке відповідає головній думці прочитаного твору; навести ситуацію з життя, що відповідає змісту прислів'я.

Використання прислів'їв та приказок позитивно вплинуло на засвоєння моральних цінностей молодшими школярами, переконувало дітей у необхідності ціннісного ставлення до інших. У прислів'ях передається досвід багатьох поколінь, накопичений протягом століть, який відображає певні поради чи правила життя, де доступно й образно щось схвалюється чи засуджується. Іноді короткий влучний вислів мав більшу виховну силу, ніж довге «читання моралі». Прислів'я та приказки мали емоційно-психологічний, оцінювальний вплив на свідомість молодших школярів, формуючи у них свідоме бажання бути справедливими, відповідальними, толерантними, поважати та цінувати оточуючих людей.

На уроках *«Музичного мистецтва»* діти мали можливість заглибитись у джерела людських емоцій і переживань, утілених у музичні твори, збагатити свою уяву, емоційний досвід, долучитись до моральних і духовних цінностей. Вивчення таких творів, як «Мама і я» О. Янушкевич, «На що схожа доброта», «Родинне тепло» М. Ведмедеря, «Дитяча молитва» Г. Китастого, «Різні діти» Д. Кобалевського, «Якщо добрий ти» Б. Савельєва, «Колискова для мами», «Бабусина помічниця» М. Чембержі, «Дружать діти всієї кулі» Д. Львова-Компанійця утверджували цінності добра, справедливості, поваги до інших, толерантності та відповідальності. Натомість, твори «Зайчик дратує ведмедика» і «Гра в гостей» Д. Кабалевського, «Засмучений зайчик» Я. Степового, «Не сваритися» вчили дітей розуміти душевні стани і настрої інших людей, уникати сварок та глузувань у дитячому колективі.

На уроках *«Образотворчого мистецтва»* діти мали змогу намалювати тих, кого вони найбільше цінують. Як правило, діти малювали маму (40,5 %), тата (18,6 %), бабусю (10,5 %), сестричку (8,4 %), братика (6,8 %), дідуся (5,9 %), друзів (4,3 %), тітоньку (3,5 %), дядечка (1,5 %) тощо. А також вчилися фарбами передавати настрої та вгадувати його на малюнках інших учнів.

Науково-методичне забезпечення процесу виховання гуманних взаємин молодших школярів залежало від того, що приймається за одиницю виховання

гуманного ставлення до людини, а також від того, за допомогою яких методів це досягається.

Педагогічною одиницею досягнення виховання гуманного ставлення до людини є проблемно-дослідницьке завдання, що забезпечує зв'язок людини з різними сторонами її буття, які є важливими для неї, і виявляється у поведінці, ставленнях, учинках, реакціях та переживаннях індивіда.

У нашому дослідженні *методи виховної роботи* конкретизувалися педагогічними техніками, прийомами, вправами, завданнями, іграми тощо. У ході роботи ми використовували методи, які умовно можна розділити на такі групи: *пізнавально-дослідницькі, зворотного зв'язку, наочні, ігрові, практичні та арт-методи.*

Пізнавально-дослідницькі методи сприяли формуванню когнітивного компонента, в основному це були вербальні методи: пояснення, роз'яснення, обговорення, етичні бесіди, роздуми («Філософія для дітей»), дискусії («дискусійна сітка», «запитання до автора», метод «прес»), які спрямовані на розширення кола знань про людину як найвищу цінність, а також про людяність, гідність, справедливість, толерантність, відповідальність. Зазначені методи спонукали самотійно здобувати інформацію із зазначеної проблеми та усвідомлювати її роль у власному житті, житті суспільства, а також зумовлювали необхідність діяти морально у ставленні до інших, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, визнавати право інших на ціннісне ставлення до себе та водночас розрізняти потребу у підтримці і маніпуляції свідомістю молодших школярів та у формуванні стійких переконань.

Методи зворотного зв'язку були зорієнтовані на формування емоційно-ціннісного компонента з опорою на емоції і переживання молодших школярів у ході соціального порівняння та проекції, через асоціації, створення ситуацій успіху («мікрофон», «мозковий штурм», «асоціативний куш», метод «збережи останнє слово для мене», «пиктограми», завдання на розвиток емоційного інтелекту), що спонукало до переживання молодшими школярами ціннісного ставлення до себе та до інших, виникнення бажання виявляти гуманне

ставлення й отримувати від цього задоволення, а також визначити простір до особистісного вдосконалення.

Ігрові та практичні методи (вправи, творчі завдання, сюжетні ігри, ігри-драматизації, рольові ігри, «галерея», розв'язання морально-етичних ситуацій, метод «проектів») забезпечили формування діяльнісно-вчинкового компонента, а також позитивно впливали на вироблення необхідних умінь і навичок, стійких моральних звичок та стереотипів поведінки ціннісного ставлення до людини у молодших школярів через моральну практику.

У нашому дослідженні метод *етичної бесіди* показав себе як один із найбільш ефективних, що забезпечив засвоєння необхідних морально-етичних знань та формування уявлень учнів про ціннісне ставлення до людини. Етичні бесіди допомагали школярам зорієнтуватися у питаннях етики та моралі, виробити у них стійку моральну позицію, переосмислити власні вчинки, розвинути навички діалогічної взаємодії. Етичні бесіди проводилися як на уроках, так і в позаурочній діяльності.

У роботі з молодшими школярами вагома роль відводилась таким методам, як *пояснення, роз'яснення*, які допомагали дітям краще зрозуміти сутність і зміст моральних понять, встановити зв'язок між ними і реальним життям, наводити приклади із власного життя чи художніх творів. Під час такої роботи «кристалізується» людяність «як найвища моральна цінність, яка згодом набуває у розвиненої особистості широкого значимого соціальної реалії» [8, с. 4].

Читаючи та аналізуючи твір, діти замислюються над важливими питаннями буття: про правду й брехню, про любов і ненависть, про зло і добро, про людину та її місце у світі, про гідні і негідні вчинки людини та їх мотиви.

На уроках використовувався *метод обговорення*, який дозволяв долучитися до виконання завдання усіх присутніх учнів у класі, вчив їх аналізувати проблему з різних точок зору, показав, що думка кожного учня заслуговує на повагу та є цінною у спільній справі.

У роботі з молодшими школярами вчителі широко використовували *наочні методи*: мультимедіа, плакати, ілюстрації книг, мультфільми, фільми, що сприяли кращому засвоєнню знань, розвитку емоційної сфери та

встановленню логічних зв'язків через наведені зразки, що відображає перехід від конкретного до абстрактного мислення у молодших школярів.

На виховній годині «Ти на світі не один» було проведено *етичну бесіду* за запитаннями: «Як звучить «золоте правило» моралі? (Стався до інших так, як би ти хотів, щоб у тих же умовах інші ставилися до тебе). Для чого люди вивели саме таке правило? Чим воно може допомогти людині в житті? Як ви гадаєте, кому легше жити у світі: тому, хто дотримується «золотого правила» моралі, чи тому, хто ні? Наведіть приклади з життя».

Етичні бесіди в основному стосувалися поваги а уваги до оточуючих, дотримання норм етикету та правил поведінки і спілкування в школі, удома, на вулиці, у громадських місцях; гуманних якостей, які найбільше цінуються людьми, культури вияву емоцій; вияву ціннісного ставлення до людини у встановленні гуманних взаємин; а також передбачали обговорення прочитаних художніх творів та вчинків дітей (негативні вчинки обговорювали, ведучи учнів від схвалення гарного вчинку до засудження негативного; аналізували спостереження за поведінкою людей). Бесіди були колективними (з усім класом), груповими (з кількома учнями), індивідуальними. Досить результативними були етичні бесіди з ініціативи дітей. Вони потребували особливої довіри дітей до педагога та великого такту з боку вчителя. Структура етичної бесіди визначалася її видом і завданнями. Вихованці мали можливість «глибше усвідомити свої особисті емоційні переживання у моральній сфері, оволодівали здатністю гостріше спостерігати і розуміти, до чого приводять певні спонуки, діяння, звички у його власній душі, власному житті і житті його ближніх» [8, с. 5].

Виховуючи у молодших гуманне ставлення до дитини, педагоги вчили дітей аналізувати свої вчинки, критично їх осмислювати, вибудовувати логічні зв'язки та аргументувати, дискутувати і правильно висловлювати свою думку, використовуючи «мікрофон», «мозковий штурм», «асоціативний куц», «дискусійну сітку», метод «прес», «діаграму Вена», «дискусії», «галерею», «запитання до автора», «етичну азбуку», прийом «збережи останнє слово для мене» та інші.

У ході роботи широко застосовувався *метод дискусії* («Моя сім'я і Я», «Я і мій клас», «Мої досягнення»), що спонукала дітей не лише висловлювати свої думки, а й вчитися аргументувати, толерантно ставитися до опонентів. Під час дискусії учні вчилися говорити по черзі, не перебиваючи один одного. Учитель стимулював висловлення школярів спочатку як відповіді на його запитання, потім – як діалог між дітьми за участю вчителя, який спрямовував дискусію та заохочував до висловлень усіх учнів класу. Дітям пропонувались такі запитання: «Як би розвивались події за тих чи інших обставин?», «Що могло статися, якби...?», «Чи були інші можливості, способи, дії?». Відповіді мали бути обґрунтованими і добре обміркованими, чому сприяли запитання такого типу: «Які факти свідчать на користь твоєї думки?», «Яким чином ти дійшов такого висновку?». Такий підхід допомагає уникати суперечок, взаємних звинувачень і разом з тим дозволяє оцінити ситуацію по суті, викликати інтерес до іншої людини [22, с. 48]. «Процес занурення вихованця у свої душевні глибини, їх осмислення і перебудова здійснюється під керівництвом педагога, який активізує рефлексивне мислення вихованця та сприяє винесенню його результатів назовні, тобто готує їх експлікацію з метою більшого усвідомлення і надання їм індивідуальної значущості» [8, с. 6].

Різновидом дискусії слугувала «Дискусійна сітка» – багатоцільовий графічний організатор для розгляду бінарних (так/ні, за/проти або порівняння/контраст) відповідей у ході обговорення. Наприклад, для роботи з «Дискусійною сіткою» вчитель, працюючи над твором В. Сухомлинського «Горбатенька дівчинка», підготувала для дітей роздатковий матеріал: у центрі аркуша містилось запитання, під ним два стовпчики – зліва слово «так», а справа – «ні». Дітям зачитувались такі запитання: «Уявіть, що ви познайомилися з такою дівчинкою. Як би ви поводити себе з нею?», «А як поводитись з людьми, які мають різні вади здоров'я?», «Як краще допомогти дівчинці – добрим словом чи добрим ділом?». Відповідно до визначених колонок учні записували аргументи до запропонованих відповідей. Робота проводилася спочатку у парах (протягом 6–7 хвилин), а

потім – у групах. За результатами проведеної роботи клас ділився на дві групи. Усі, хто обрав відповідь «за», вишикувались в одну шеренгу, хто «проти» – ставали навпроти.

Учні, які не змогли визначитися, – пересіли на останні парти. Для підготовки «дебатів» кожній групі було відведено ще 7-8 хв. По завершенню роботи кожна група мала обирати представника для заключного слова. Учитель разом з учнями аналізували реальні ситуації і формулювали висновок: людина своїм ставленням до оточуючих людей визначає їхнє ставлення до себе.

Одним з найефективніших методів виховання гуманного ставлення до людини у молодших школярів була *гра* як природний вид діяльності для дітей цього віку. Ігри були ключовим чинником взаємодії дітей з однолітками та дорослими, що допомагали моделювати різні ситуації і будувались на ціннісному ставленні до іншого, котре виявлялось у повазі до свого партнера, умінні програвати, визнавати перемогу інших, співрадіти, приймати рішення і нести відповідальність за нього, дотримуватись правил гри тощо. «В ігровій діяльності повною мірою виявляється здатність дітей моделювати людські відносини, відбувається соціалізація особистості» [45, с. 83]. Така діяльність сприяла формуванню морального досвіду в дітей, уміння працювати у команді.

Наведемо приклад *ігор на виховання гуманного ставлення до інших*.

«Компліменти». Мета: виховувати позитивне, доброзичливе ставлення один до одного.

Хід гри. Діти сідають у коло і беруться за руки. Дивлячись у вічі сусідові, потрібно сказати йому декілька добрих слів, за щось похвалити. Той, хто приймає комплімент киває головою і говорить: «Дякую, мені дуже приємно!» Потім він дарує комплімент своєму сусідові, гра проводиться по колу.

«Сонячний зайчик». Мета: виховувати дружнє ставлення дітей один до одного, розвивати атмосферу тепла, любові та ласки.

Хід гри. Дітям пропонують за допомогою дзеркала «спіймати» «сонячного зайчика». Потім учитель говорить, що він також спіймав «зайчика», пропонує передати його по колу, щоб кожен міг приголубити його, зігріти

своїм теплом. Коли «зайчик» повертається до вихователя, він звертає увагу дітей на те, що за цей час «зайчик» виріс і вже не вміщається в долонях. «Зайчика» випускають, але кожен ловить часточки його тепла, ніжні промінчики своїм серцем.

Дітям дуже подобається гра «Динозавр», спрямована на зміцнення дружніх стосунків між ними. За сюжетом, учасники гри повинні врятувати свого одноплемінника від жахливої долі «бути з'їденим динозавром», при цьому повинні запросити динозавра до себе в будинок, сказавши йому: «Іди в мій дім». Одноплемінник, який приймає до себе в дім «бездомного», сам при цьому залишає свій будинок. Опинившись без будинку, він повинен чекати, коли його покличуть, в іншому випадку він буде з'їдений «динозавром». Щоб зберегти життя один одному, всі учасники гри повинні бути гранично уважними, швидкими і найголовніше, повинні мати бажання врятувати свого одноплемінника.

Плідними є також й такі ігри та вправи:

- «Лист другу, який захворів» спрямовувалася на формування готовності дітей надавати підтримку близьким, виховувала добре ставлення до однолітків, милосердя, співчуття;

- «Лист мурашки «Чому я такий?»» допомагала в розвитку адекватної самооцінки, адже діти самостійно вирішували, що їм написати – розповісти про свої позитивні або негативні якості;

- «Снігова Королева» допомагала дитині побачити в кожній людині позитивні риси характеру, адже вимагала розповісти або написати про свого друга тільки хороше.

У своєму дослідженні ми використовували методику організації дитячих ігор (сюжетно-рольові, ігри-драматизації, театралізовані, ігри з елементами праці, ігри-фантазування), розроблену Н. Кудикіною [28, с. 111–119].

Молодші школярі із задоволенням брали участь у *театралізованих іграх*, зокрема таких, як настільний театр, тіньовий театр, театр маріонеток, театр «рукавичка», вертеп, театр пальчикових ляльок, що дозволяло розіграти казку-ситуацію, а то й вирішити проблему між дітьми. Театралізовані ігри сприяли

згуртуванню учнівського колективу, залучали дітей до моральних цінностей, вчили самостійно вирішувати проблеми. Завдання рольових ігор «Доброго ранку!», «Міняємось місцями» полягало у створенні відповідного емоційного фону заняття, набутті учнями досвіду вияву ціннісного ставлення до людини. Рольові ігри мали гнучкі правила, обмежені роллю, високий рівень узагальнення, стимулювали дітей до фантазування, уяви, творчості, що відповідало віковим можливостям молодших школярів. Гра-драматизація розгорталась на основі авторського сценарію, що дозволяло дітям «прожити» моральні ситуації та сприяло розвитку моральної свідомості. В іграх-драматизаціях «Подорож Неслухнянка», «Розповідь щоденника» піднімалися проблеми молодших школярів, що стосуються взаємовідносин у шкільному колективі і в родині. Багато дітей впізнавали в героях себе й усвідомлювали необхідність змінити власну поведінку. Види творчих ігор та ігор за правилами використовуються як на уроках, так і в позаурочній діяльності. Реальні стосунки, що складаються між гравцями, викликають переживання, потребу в порозумінні, підтримці, злагоджених діях, допомозі, що формує дружні стосунки в реальному житті.

Наприклад, на уроці читання під час гри «Стоп-кадр» потрібно було визначити, в який момент розвитку сюжету слід сказати «Стоп!», цим самим зупинити дію і вчасно дати герою таку пораду, щоб уся історія мала більш оптимістичну кінцівку. Наприклад: «Коли і що потрібно було сказати, щоб кінець казки був добрим і веселим?».

У роботі з дітьми також застосовувався *метод проєктів*. Під час планування виховного процесу проєктувальниками виступали самі вихованці.

У даній методиці мета, яку ставили перед собою вихованці при розробці та реалізації проєкту, збігалася з педагогічною метою створення умов для морального становлення і розвитку особистості та завданнями самовиховання.

Алгоритм роботи над проєктом:

Організація проєкту: визначення теми й мети проєкту; формулювання проблеми; гіпотеза її розв'язання.

Планування діяльності в проєкті: визначення джерел інформації; опис бажаних кінцевих результатів; розподіл завдань.

Дослідження теми проєкту: збір необхідної інформації; аналіз зібраної інформації; висновки, пропозиції.

Результати: оформлення результату; презентація результату; оцінка.

У виховному процесі, в якому використовується метод проєктів, відбувається інтеграція навчальної та позаурочної діяльності (будь-який проєкт передбачає залучення широкого спектру різноманітних знань, інформації, що навіть виходить за рамки навчальної програми). Молодші школярі працювали над про'єктами: «Земляки, якими ми пишаємось», «Пам'ять предків», «Славний мій рід», «Люди, які прославили Україну», «Невідомі герої», «Вчинок, яким я захоплююсь», «Україна через 20 років».

Метод вправління допомагав закріпити здобуті дітьми знання. Такі вправи, як «Асоціативний куц» або «Павутинка» допомагали кращому засвоєнню матеріалу через встановлення зв'язків з іншими поняттями чи явищами. Як правило, вчитель на дошці записував ключове слово теми заняття, а навколо – всі слова й фрази, які асоціюються з темою, між якими пропонувалось дітям встановити зв'язки, а також виділити слова, які потребують уточнення чи додаткової інформації.

Зокрема, вчитель запитувала у школярів: «Які асоціації у вас виникають, коли чуєте слово «дружба»? На дошці записуються слова: «Дружба має бути міцною, вірною, незрадливою, сильною, щирою, безкорисливою, теплою, великою, відвертою, чоловічою, жіночою, відданою». При використанні цього методу вчитель пояснював учням певні правила: зосередитись на своїх почуттях, записувати все, що спадає на думку; не думати про орфографічну правильність запису слів; не припиняти роботу раніше визначеного вчителем терміну; намагатися встановити якомога більше зв'язків; не висловлювати критичних суджень щодо написаного. Така робота спочатку виконувалась індивідуально, потім у парах і в малих групах. Допускалося і колективне складання «павутинок» на дошці. Наприклад, на уроці з позакласного читання за твором Василя Сухомлинського «Кожна людина повинна» під керівництвом

вчителя діти склали асоціативний куш, розмірковуючи над тим, якими якостями має бути наділена людина, (протягуючи гілочки від слова «людина» до слів, які називали учні: «добра, милосердна, чуйна, відповідальна, толерантна, мудра, турботлива, безкорислива, скромна, чесна, вірна, справедлива»).

Серед *арт-методів* у роботі з молодшими школярами з метою виховання ціннісного ставлення до людини та корекції небажаних виявів використовувалась «*Казкотерапія*», що вимагала від дітей осмислення причинно-наслідкових зв'язків у розвитку сюжету; розуміння ролі кожного персонажу, а також того, що одна і та ж подія може мати різне значення для окремого персонажу; усвідомлення того, що кожна казкова ситуація демонструє нам якийсь життєвий урок.

Для дітей герої казок можуть бути прикладом для наслідування. У кожному конкретному випадку сюжет казки вимагає прояву ціннісного ставлення до іншої людини: уваги, турботи, чуйності, допомоги подільчivosti, співпереживання. Використана нами в ході дослідження казкотерапія допомагала молодшим школярам краще:

- розрізняти поняття «добро» як життєву цінність людини і поняття «зло» як його протилежність;
- формувати уявлення про права людини, про справедливість, толерантність, відповідальність;
- ставити себе на місце позитивного або негативного героя і давати можливість здійснювати вибір власної позиції, прийняття себе та інших;
- вправляти дітей у синхронному прояві почуттів та тілорухів, що забезпечують глибоке співпереживання діям, ставленням і вчинкам героїв;
- вчити виявляти повагу до інших людей та до себе, відстоювати власну гідність.

Під час обговорення в ситуаціях спілкування з героями використовувався мовний і моральний взаємозв'язок, який реалізувався через такі творчі завдання: визначити, кому з героїв, наприклад, казки «Червона Шапочка» краще відправити записку, кому листа, кому термінову телеграму; взяти

інтерв'ю, зателефонувати герою на мобільний телефон, щоб заспокоїти його, привітати, а когось вчасно зупинити, попередити тощо.

Зокрема, нами використовувались авторські казки Ш. Амонашвілі, В. Сухомлинського, які допомагали учням краще усвідомити цінність кожної людини, багату палітру її внутрішнього світу, переживань, відчуття радості і горе інших. Ми намагались, аби філософський, етичний сенс казки був зрозумілий дітям. Психокорекційні казки використовувались із метою спростування та переосмислення, виправлення хибних уявлень учнів про моральні цінності та поведінку через вплив на молодших школярів, а також залучення їх до гри та вироблення необхідних умінь і навичок.

Психотерапевтичні казки у виховній практиці початкової школи допомагали розкрити прихований зміст подій, побачити те, що відбувається, з іншого боку.

Методи педагогічної роботи вчителя доповнювали різноманітні *прийоми і засоби*. Так, за допомогою прийому «мікрофон» учні без вагань, швидко висловлювалися по черзі, відповідаючи на запитання, обґрунтовуючи свою думку чи позицію.

Наприклад, перед читанням оповідання Василя Сухомлинського «Як Сергійко навчився жаліти» вчитель запитувала: «Які ви знаєте приказки чи прислів'я про людські чесноти?» Учні, тримаючи «символічний» мікрофон, відповідали по черзі: «Світ не без добрих людей», «Гляди, не забудь, людиною будь», «Поспішиш – людей насмішиш», «Біда людей єднає», «Як ми до людей, так і люди до нас», «Не одяг красить людину, а добрі діла», «Хто людям добра бажає, той і собі має». Зазначений прийом був доцільним у тих випадках, коли потрібно було під час уроку чи виховної години виявити об'єктивний рівень знань та уявлень молодших школярів з того чи іншого питання (наприклад, про відповідальність, справедливість, чесність, обов'язок, про толерантність як форму поваги до людини, скоригувати їх, спрямувати у правильне русло).

У ході колективного обговорення важливих морально-етичних проблем та пошуку рішення використовувався «мозковий штурм», що згуртовувало дітей і вчило їх поважати думку один одного. Прикладом може слугувати урок

читання у другому класі, на якому вчитель перед читанням оповідання Нани Деменкової «Дружок і образа» пропонувала без роздумів назвати три найважливіші якості справжнього друга.

Правильність чи хибність думок педагогом не оцінювалися з тим, щоб школярі не боялись відповідати. Учні вчилися концентруватися на проблемі, чітко формулювати свою думку, не критикувати інших, якщо їхні погляди не співпадають.

Підсумовуючи заняття, вчитель провела заключну бесіду, у ході якої акцентувала увагу на питаннях: «Яким має бути справжній друг?», «Чому потрібно берегти дружбу?», «Чи звертаєш ти увагу на настрій товариша?», «Якщо він сумний, то чи пропонуєш свою допомогу?».

«Запитання до автора» використовувалися при роботі над художнім текстом на етапі рефлексії. У ході читання тексту «з зупинками» дітям пропонувалося поставити автору декілька запитань. Отже, учень мав включатися в дискусію з автором, вести з ним діалог. Наприклад, спочатку автор оповідання є умовним героєм, який присутній на уроці, і діти можуть поставити йому будь-які запитання за змістом тексту, потім на уроці «автором» стає один із учнів класу і діти звертаються до нього як творця тексту.

Значна увага приділялась використанню *творчих завдань* на етапі закріплення знань. Одним з таких завдань була «Галерея». Робота будувалась таким чином: спочатку учні написали (намалювали) на папері власні ідеї з приводу опрацьованого матеріалу. Потім вони об'єднувались у групи для підготовки «галереї» та презентації чи захисту кожної ідеї. Наприклад, учні організували виставку малюнків на тему «Мій найкращий друг», підготували «Галерею», яка називалась «Правила доброти».

У роботі з молодшими школярами також використовувалося *проблемне навчання*, метою якого було моделювання ситуацій морального вибору (Додаток В), формування умінь аналізу, об'єктивної оцінки своїх учинків, розвиток особистісних моральних якостей учня. Проблемне навчання сприяло засвоєнню знань та способів діяльності у процесі розв'язання проблемних ситуацій. Так, молодшим школярам пропонувалось декілька варіантів дій у

морально-етичних ситуаціях. Обираючи власне рішення, діти його обґрунтовували таким чином: «У цій ситуації я буду поводитися так... Я переживатиму...» або «Я хочу, щоб до інших людей так не ставилися, тому що...». Діти вчилися зосереджувати увагу на своїх почуттях і моральних рішеннях, на тому, яким чином вони діятимуть у даній ситуації, для того, щоб можна було виробити стратегію поведінки у схожих ситуаціях.

Прикладом може бути така ситуація про Марійку і Наталю: Першокласники прийшли до цирку на виставу. Роздягнувшись, діти швидко зайняли місця у першому ряду. Марійка розгубилася, бо їй не вистачило місця. А її подруга Наталя навіть не звертала на неї уваги. Діти мали подумати над тим, що би вони зробили в такій ситуації: не стали б звертати уваги, звернулися по допомогу до дорослих, запропонували б сісти біля себе. Також вчитель радив дітям спробувати відчувати, що пережила Марійка, і знайти власне вирішення цієї ситуації. Учні не тільки обирали варіант поведінки, але й доводили його переваги. Робота над морально-етичними ситуаціями спонукала дітей до гуманного ставлення до іншої людини, до вироблення активної моральної позиції особистості; сприяла формуванню гуманного досвіду молодших школярів та культури взаємин.

У роботі з учнями нами було використано «вправи-криголами» (icebreaker). Мета цих активностей – створення позитивної атмосфери у класі, налагодження дружніх взаємини, усунення комунікативний бар'єрів, створення атмосфери довіри, оцінка емоційний стану учнів.

«Пошук подібностей». Мета: Покращення взаємин у класі шляхом пошуку схожих рис в учнів. Час: 10–15 хвилин.

Хід вправи:

1. Учитель об'єднує учнів у 4–5 команд. Для цього можна на маленьких картках написати цифри (номери команд) і перевернути їх: діти навмання витягнуть картку з певною цифрою та дізнаються, хто в яку команду потрапить.

2. Кожна команда має за 10 хвилин на аркуші записати, чим схожі між собою її учасники (наприклад, колір очей, довжина волосся, улюблений фрукт тощо).

3. Виграє та група дітей, яка змогла знайти найбільше подібностей.

«Дзеркало і мавпочка». Мета: Розвинути в дітей емоційну грамотність: здатність розпізнавати емоції співрозмовника. Час: 8–10 хвилин.

Хід вправи:

1. Учні об'єднуються по двоє. Один із учасників – «дзеркало», інший – «мавпочка».
2. «Мавпочка», опинившись перед «дзеркалом», за допомогою міміки та жестів показує пантоміму.
3. «Дзеркало» якомога точніше відтворює всі рухи «мавпочки».
4. Через 3–4 хвилини діти міняються ролями.

«Анонімне інтерв'ю». Мета: познайомити учнів; допомогти дітям краще зрозуміти одне одного. Час: 15–20 хвилин.

Хід вправи:

1. Учасники пишуть на аркушах запитання, які хотіли б поставити одне одному.
2. Учитель збирає листочки та змішує їх в одній коробці.
3. Учні по черзі навмання витягують із коробки по одному аркушу та відповідають на запитання.

Вправи-криголами для онлайн-занять:

«Дві істини та одна неправда». Мета: познайомити учнів; дати дітям можливість більше дізнатися про одне одного. Час: 10 хвилин.

Хід вправи:

1. Учасники підключаються у Zoom-конференцію.
2. Кожен учень записує на аркуші два правдиві та один неправдивий факт про себе.
3. Учні по черзі зачитують факти, а клас має відгадати, який із них неправдивий.

Примітка. Заздалегідь домовтеся з учнями, що перед відповіддю потрібно підняти руку, щоби не здійсмати в Zoom галас.

«Приховані таланти». Мета: підняти самооцінку учнів; відкрити особистості дітей з нового боку. Час: 15–20 хвилин.

Вік учасників: 6–17 років.

Хід вправи:

1. Учасники підключаються до Zoom-конференції.
2. Кожен учень показує свої приховані таланти: гра на музичних інструментах, спів тощо. Після кожного виступу колектив має поаплодувати однокласнику/однокласниці.

3. Обмін враженнями від побаченого.

Виконання різноманітних завдань на розвиток емоційного інтелекту молодших школярів сприятиме розвитку мислення, уваги та спостережливості, формуванню у дітей позитивного ставлення до однолітків, дорослих та власної особистості, вихованню впевненості у собі та своїх можливостях.

Наприклад, завдання «Формуємо дружнє оточення» (картка «Хто мій друг»).

Це завдання допоможе дитині навчитися якісніше вибирати своє оточення, відстежувати ознаки дружньої і недружньої поведінки, розвинути емоційний інтелект. Дитині пропонується прочитати 10 висловлювань (турбується про почуття інших; насміхається над іншими, глузує; чекає своєї черги, не проти поділитися; грає з усіма; проявляє доброту й повагу; намагається виставити інших у поганому світлі; вживає ввічливі слова; штовхається, б'ється; дражниться й обзиває інших; допомагає іншим), й замалювати веселий смайлик напроти тих висловлювань, що описують дружню поведінку, а сумний смайлик – напроти тих, що описують агресивну поведінку. Потім на основі запропонованих ознак дитині пропонується подумати про те, з якими людьми їй би хотілося дружити, і зробити висновок про найкращий спосіб поведінки. Виконуючи завдання, дитина розвиватиме комунікативні навички й самоусвідомлення.

Виховання гуманних взаємин молодших школярів здійснювалось у добродійній діяльності школи, зокрема через *акції милосердя*, спрямовані на допомогу людям похилого віку, вчителям-пенсіонерам, людям з інвалідністю, дітям із сімей внутрішньо переміщених осіб.

Живий відгук у дітей і батьківської громади знайшла акція «Поспішай робити добро», що проходила з метою збору коштів для дітей, які хворіють. На благодійному ярмарку можна було придбати роботи учнів, виготовлених власноруч чи з допомогою батьків.

Така акція як, наприклад, «Різдвяний ангел», здійснювалась з метою збору іграшок для дітей-сиріт. Акція сприяла вихованню у дітей таких якостей, як співчуття, доброта, чуйність, милосердя. Діти адресували власні

іграшки, альбоми та олівці і фарби дітям, які виховуються у дитячих будинках. Після бесід із вчителями і батьками діти усвідомлювали не лише потребу поділитися з такими дітьми, а й подарувати їм часточку своєї душі. Тому багато учнів віддавали свої найулюбленіші іграшки і книжки, прикріплюючи до них сердечні листівки з добрими словами та побажаннями.

Зустрічі з цікавими людьми – членами родини, з ветеранами війни, з учасниками бойових дій, з видатними людьми рідного краю, які проявили себе в героїчних учинках – виховання на конкретних взірцях сприяло вихованню гуманності, спонукало до здійснення повсякденних чесних і суспільно значущих гуманних учинків.

2.3. Аналіз результатів експериментального дослідження

Відповідно до мети та завдань експериментального дослідження по завершенню формувального етапу був проведений контрольний етап, який дозволив показати динаміку змін рівнів сформованості гуманних взаємин молодших школярів, що стали можливими завдяки впровадженню визначених нами педагогічних умов.

Контрольні зрізи були аналогічними тим, які відбувалися на констатувальному етапі дослідження, що дозволило отримати об'єктивну, достовірну картину досліджуваного явища в контексті проведеного формувального експерименту.

З метою виявлення рівнів вихованості гуманних взаємин молодших школярів у процесі виховної роботи вчителя нами були проведені відповідні опитування, анкетування, бесіди, інтерв'ювання, педагогічні спостереження.

В оцінці ефективності виховання гуманних взаємин молодших школярів ми орієнтувалися на їхні знання, уявлення, судження про людину як найвищу цінність, характеристики гуманних якостей справедливості, відповідальності, людської гідності, толерантності тощо, а також переживання їх на емоційному рівні гуманних почуттів, уміння дотримуватись гуманістичної етики у власному житті, сформованість мотиваційної сфери та її зв'язок із гуманною поведінкою.

Після формувального етапу дослідження було проведено підсумковий зріз, що засвідчив наступну динаміку: у молодших школярів розширилось коло етичних знань про людину як найвищу цінність та уявлення про вияви гуманного ставлення до людини, цьому сприяла цілісна система освітньої роботи початкової школи. Організація освітнього процесу була спрямована на залучення учнів до виявлення гуманістичних цінностей, сприяла вихованню поваги до оточуючих людей, розвивала уміння цінувати підтримку, повагу та турботу у ставленні до себе. З-посеред найважливіших виявів гуманних взаємин молодші школярі експериментальної групи назвали повагу до старших, любов до батьків, ввічливість, готовність прийти на допомогу, уміння співчувати, вдячність, турботу про близьких і навіть незнайомих людей, готовність заступитися за слабших, здатність поступатися чимось заради інших, уміння співрадіти успіхам своїх друзів чи товаришів, увагу до проблем менших братиків і сестричок.

Також діти вважають неприпустимим насміхатися над чужими вадами, пліткувати про своїх товаришів, розповідати всім чужі таємниці, принижувати когось, намовляти проти когось, жалітися, поступатися моральними принципами заради вигоди, обмовляти когось, намагатися використати інших у своїх цілях, обманювати, заздрити, оскільки це суперечить ціннісному ставленню до людини.

Також молодші школярі дійшли висновку, що отримані знання допомогли їм налагодити стосунки з однолітками. Це сталося тому, що вони стали більш вихованими, відповідальними, намагаються бути завжди ввічливими, людяними, щирими, прагнуть поважати гідність оточуючих, не ображати нікого, не принижувати молодших дітей, бачити в інших тільки гарне, бути вимогливішими до себе, об'єктивно оцінювати свої можливості, бути толерантними, навчилися вибачати іншим, завжди ділитись із друзями, відвідувати хворих товаришів, допомагати однокласникам у виконанні складних завдань, бути справедливими, нікому не розповідати таємниць своїх друзів, визнавати свої помилки з тим, щоб їх виправити, якщо потрібно, попросити вибачення, мирити тих, хто посварився. Це також змусило їх

відмовитись від прізвиськ, підлабузництва, стусанів, глузувань та насмішок на адресу інших, заздощів, ревнощів, бажання будь-що отримати похвалу, бажання використати когось (наприклад, попросити списати, почергувати та ін.).

Отримані знання допомогли змінити і ставлення до незнайомих людей. Школярі у своїх відповідях вказали, що потрібно поступатися місцем у транспорті, вітатися першим, надавати посильну допомогу, не створювати конфліктних ситуацій, бути милосердним, уважним до інших, дотримуватись загальноприйнятих моральних правил і норм етикету, знати свої права і поважати права інших, не допускати конфліктів, протистояти злу, завжди бути людиною.

У кінці експерименту помітною стала тенденція до ідеалу, в якому діти намагались об'єднати кращі якості добре знайомих їм людей («Я хочу бути сильним, як татко, щоб як він захищати інших людей, але вміти, як бабуся підтримати інших у важку хвилину»).

Проведена робота не лише сприяла розширенню сфери, уявлень молодших школярів про гуманні якості, а й орієнтувала на певну поведінку і вияв гуманного ставлення до оточуючих. Також проведено контрольне тестування молодших школярів стосовно розуміння ними таких понять, як «милосердя», «людяність», «гідність», «відповідальність», «толерантність», «справедливість» тощо, які є визначальними у розумінні гуманних взаємин. Результати тестування показали, що в експериментальних групах справилися із завданням 37,7 % учнів. У контрольних групах відповідно 18,4 % учнів.

Наведені дані вказують на суттєву різницю у знаннях між учнями експериментальних і контрольних груп, що свідчить про ефективність використаної нами методики. Якщо на початку експерименту діти мали труднощі щодо розуміння гідності людини, то після проведеної комплексної роботи розкривали гідність як моральну якість, яку людина розвиває самостійно, що є основою ціннісного ставлення до іншої людини, поваги до кожної людини незалежно від її статків, національності і віросповідання,

визнання прав і свобод кожної людини, особистої відповідальності, готовність допомагати іншим, протистояти аморальності.

Також, на думку дітей, гідність унеможлиблює скривдження інших, несправедливе ставлення до інших, недобросовісне виконання доручення, обман, приниження, зневагу.

Якщо на початку експерименту молодші школярі могли розкрити поняття «справедливість» чи «несправедливість» лише по відношенню до себе через «несправедливу оцінку», «несправедливу критику», «несправедливе ставлення», пов'язане з невизнанням заслуг у грі з однолітками, пропозицією зіграти у дитячій виставі не ту роль, на яку претендувала дитина, отримання меншої винагороди, ніж хотілось би, а також «несправедливе покарання» батьків (обмеження доступу до мережі Інтернет, ігнорування бажань дітей у придбанні іграшок, телефону, комп'ютера, велосипеда тощо), то проведена робота на уроках, «Української мови», «Я досліджую світ», «Літературного читання», «Музичного мистецтва», «Образотворчого мистецтва», виховних годинах, а також у ході індивідуальних бесід на формувальному етапі дослідження позитивно вплинула на усвідомлення дітьми того, що справедливість – це, в першу чергу, вимогливе ставлення до себе, визнання своїх помилок та вміння попросити вибачення, рівність, дотримання дорослими і дітьми моральних правил поведінки, єдність слова і діла, чесність, виконання кожним своїх обов'язків, повага прав кожного, однакові вимоги і любов до дітей у родині, оцінка знань дітей, а не тих робіт, які виконали за них батьки, унеможливлення списування на контрольних роботах.

Аналіз динаміки вихованості гуманних взаємин молодших школярів в освітньому процесі свідчить про якісні зміни моральної самосвідомості, вміння правильно визначати позитивні і негативні якості не лише в інших, а й у себе. Якщо на початку експерименту діти позитивними вважали такі якості, як егоїзм, агресивність, скупість, багатство, сила, хитрість, то в кінці чітко розмежовували позитивні і негативні якості.

Зокрема, до найважливіших позитивних якостей діти віднесли доброту, ввічливість, людяність, любов до батьків, чесність, толерантність, милосердя,

чуйність, гідність, щирість, справедливість, поміркованість, відповідальність, вдячність, дотепність, мужність, дружелюбність, миролюбність, порядність.

Серед негативних якостей діти визначили лінь, жорстокість, підступність, заздрисність, скупість, нахабність, агресивність, конфліктність, грубість, мстивість, брехливість, підлабузництво, байдужість, зрадливість.

Результати формувального експерименту показали, що рівень мотивації до вияву гуманного ставлення до людини в експериментальних групах збільшився, тоді як у контрольних зазнав неістотних змін. У молодших школярів експериментальних груп спостерігалось зростання гуманістичних мотивів та зниження конформістських і егоїстичних, що спонукало дітей до вияву толерантності, справедливості, гідності і відповідальності.

Важливим аспектом нашої діяльності було створення ситуацій, в яких потрібно було виявляти ціннісне ставлення до ровесників, учителів, батьків, які б утверджували у дітей прагнення діяти гуманно по відношенню до інших незалежно від спонук дорослих.

Діти зазначили, що за час експериментальної роботи вони стали більш відповідальними, ввічливими, самостійними, вчилися дружити, допомагати іншим, вирішувати конфлікти, миритися, вибачати і просити вибачення, поступатися старшим, бути корисним для інших, заступатися за менших, не звинувачувати когось у своїх проблемах, не створювати іншим навмисно проблем, толерантності, не ігнорувати важливих для когось прохань, не глузувати, не насміхатись із чужих вад, не бути байдужим до людей.

У ситуаціях морально-етичного спрямування 56,8 % молодших школярів виявили готовність діяти активно з тим, щоб допомогти іншим, 26,4 % – обирали рішення на користь інших після певних вагань, 10,2 % – потребували підтримки у їхньому виборі, 3,8 % – очікували винагороди та заохочення, 2,5 % – керувалися виключно егоїстичними мотивами та 0,3 % – виявили безпорадність, що свідчить про необхідність подальшої роботи і у середній ланці школи.

Після дослідно-експериментальної роботи нами був проведений підсумковий зріз, який дав можливість співставити показники вихованості

гуманності у експериментальній та контрольній групах. В учнів експериментальної групи після впровадження запропонованих педагогічних умов та учнів контрольної групи були зафіксовані такі рівні сформованості гуманних взаємин молодших школярів (див. таблиця 2.1.).

Таблиця 2.1.

**Характеристика сформованості гуманних взаємин
молодших школярів
(результати формувального експерименту), %**

Рівень	Експериментальна група	Контрольна група
Високий	23,4	15,6
Достатній	43,8	28,9
Середній	28,1	39
Початковий	4,6	16,5

Як продемонстрували результати заключного зрізу, ефективність апробованих педагогічних умов виявилася у тому, що високого рівня вихованості гуманних взаємин досягло 23,44 % учнів експериментальної групи, у той час як серед учнів контрольної групи зафіксовано 15,6 % школярів цього рівня. Крім того, серед учнів експериментальної групи достатнього рівня досягло 43,8 % третьокласників, середній рівень спостерігався у 28,12 %. У контрольній групі показники достатнього рівня становлять лише 28,9 %, середнього рівня – 39 %, значний відсоток школярів початкового рівня вихованості гуманних взаємин молодших школярів – 16,5 %.

Отже, розроблені педагогічні умови істотно підвищили рівень сформованості гуманних взаємин молодшого школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів.

ВИСНОВКИ

Результати нашого дослідження свідчать про досягнення мети, розв'язання визначених завдань і є підставою для формулювання таких висновків:

1. Проаналізовано питання виховання гуманних взаємин здобувачів початкової освіти як наукової проблеми.

Результати дослідження дають підстави для висновку, що гуманізм відображає високий рівень свідомого ставлення особистості до людей і виявляється в глибокій повазі до людини та її гідності, в активній боротьбі з людиноненависництвом. В історичному плані гуманізм, як прогресивний напрямок суспільної думки, характеризується проголошенням людинолюбства та людяності у суспільних відносинах між людьми.

Гуманність зумовлена гуманістичними нормами і цінностями система настанов особистості на соціальні об'єкти (людину, групу, живу істоту). Ці настанови представлені у свідомості і реалізуються у спілкуванні і діяльності.

Гуманність – це інтегративна якість, яка відображає ставлення особистості до навколишнього світу, суспільства, людей і себе. Гуманність є способом існування міжособистісних взаємин, при яких кожен член колективу ставиться до іншого, як до самого себе. Взаємини обов'язково передбачають взаємне ставлення людей один до одного. Під гуманними взаєминами ми розуміємо систему стійких гуманістичних зв'язків між окремими учнями початкової школи і класними колективами, що характеризуються постійним домінуючим виявленням доброзичливості, піклування, уваги, співчуття до всіх членів не лише всередині колективу, а й у міжколективних зв'язках.

До основних якостей, які інтегровано відображають гуманність і висвітлюють різноманіття взаємин: відносимо: якості, що віддзеркалюють гуманне ставлення до себе – безкорисливість, вимогливість, гідність; якості, що віддзеркалюють гуманне ставлення до інших людей – відвертість, повага до гідності іншої людини, людяність, доброзичливість, дружелюбність, рефлексія, тактовність, терпимість, толерантність, душевність, співпереживання, милосердя, співчуття, уважність; якості, що віддзеркалюють гуманне ставлення

до живої та неживої природи – уважність, ставлення до природи як до спільного дому, відчуття відповідальності за збереження і розумне використання природних ресурсів; бережливе ставлення до тварин, усвідомлення їх залежності від людей; якості, що віддзеркалюють активну гуманну життєву позицію, готовність надати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує: відповідальність, добродійність, чуйність, миролюбність, піклування про живу і неживу природу, піклування про людей.

Під змістом виховної роботи з формування гуманних взаємин молодших школярів розуміємо систему знань, певних навичок і вмінь, спрямованих на формування гуманного світогляду учнів, гуманістичних поглядів і переконань, на підготовку молодого покоління до життя. При цьому виховання гуманності як цілісний педагогічний процес – це планована система впливів на особистість в умовах спеціально організованої виховної системи, в результаті якої учень засвоює ідеї людинолюбства, традиції дружби, норми та принципи гуманності як суспільно цінні і керується ними в житті.

2. Схарактеризовано психологічні і педагогічні особливості виховання гуманних взаємин молодших школярів. Доведено, що сенситивність виховання гуманних взаємин здобувачів початкової освіти обумовлена, з одного боку, психологічною здатністю самих молодших школярів, а з іншого – створеними педагогічними умовами навчання і виховання. Умови шкільного життя, освітнього середовища, різноманітність людських взаєностосунків і видів діяльності є сприятливим підґрунтям для виховання гуманного ставлення до людини.

Коли дитина приходить до школи, змінюється середовище її спілкування, виникають обов'язки перед класом, розширюються форми спілкування. У цьому віці вона ознайомлюється з нормами гуманної поведінки. Визначальне значення для виховання гуманних якостей особистості, саме у молодшому шкільному віці, має розвиток емоційної сфери, гуманістичних почуттів. Такий розвиток передбачає переживання дітьми позитивних емоцій, дає імпульс добрим справам і починанням. Для виховання гуманності важливою є тенденція до обґрунтування своїх учинків і оцінювання їх учнями. В межах

цього вікового періоду відбуваються зміни у ставленні дитини до самої себе, змінюється самосвідомість, у тому числі й самооцінка. Домінуючою системою відносин в цьому віці стає система «учень-учитель», «учень-учень». Тому, саме початкова школа покликана створити засади виховання гуманності молодших школярів.

3. У процесі діагностики досліджуваного процесу виявлено рівні вихованості гуманних взаємин молодших школярів. Для вияву рівня вихованості гуманних взаємин здобувачів початкової освіти визначено такі критерії та їх показники: рівень розуміння значення гуманістичної поведінки (дитина розуміє необхідність гуманістичної поведінки, може адекватно визначити всі поняття, якості свої та літературних персонажів; для неї характерні гнучкість застосування знань при аналізі ситуацій); добровільність участі у гуманістичній діяльності, інтерес до неї (гуманістична діяльність цікава, дитина завжди прагне брати у ній участь); ініціативність (процес надання допомоги приносить дитині задоволення, вона охоче, за власною ініціативою приходиться на допомогу тим, хто її потребує); рівень потреби у гуманістичній діяльності (дитина легко й природно включається у гуманістичну діяльність); рівень розвитку гуманістичних мотивів, орієнтованість дитини (орієнтованість на інтереси іншої людини); форми взаємин (активна гуманістична поведінка, стосовно всіх, незалежно від симпатій); незалежність прояву гуманних якостей від наявності контролю і оцінки з боку вчителя (гуманні якості виявляються завжди, незалежно від контролю і оцінювання).

Визначено рівні вихованості гуманних взаємин молодших школярів: початковий, середній, достатній, високий.

4. Обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів: розробка змісту виховання гуманності; посилення гуманістичної спрямованості викладання предметів та інтегрованих курсів; залучення учнів до гуманної діяльності у позаурочній роботі.

Основними завданнями формувального експерименту було: підвищення гуманності учнів шляхом засвоєння гуманістичних норм, формування

гуманістичних уявлень, засвоєння понять, формування переконань; формування гуманістичних мотивів; формування гуманістичних почуттів; прищеплення навичок, звичок та досвіду гуманної поведінки; формування потреби у самовдосконаленні.

Педагогічні умови було реалізовано через упровадження методів та прийомів виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів. Нами було використано виховний потенціал предметів «Українська мова», «Літературне читання», «Я досліджую світ», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво», у ході яких не лише формувалися необхідні знання, уміння і навички, а й зразки та досвід ціннісного ставлення до людини, розглядалися проблеми людського «Я», дитячої дружби, товаришування, конфліктів, допомоги, любові до батьків, бабусь і дідусів, шанобливого ставлення до старших, піклування про молодших, хворих.

У нашому дослідженні методи виховної роботи конкретизувалися педагогічними техніками, прийомами, вправами, завданнями, іграми тощо. Під час уроків і у позаурочний час ми використовували групи методів: пізнавально-дослідницькі, зворотного зв'язку, наочні, ігрові, практичні та арт-методи.

Пізнавально-дослідницькі методи сприяли формуванню когнітивного компонента, методи зворотного зв'язку були зорієнтовані на формування емоційно-ціннісного компонента з опорою на емоції і переживання молодших школярів; метод «взаємних запитань», «пиктограми», завдання на розвиток емоційного інтелекту, що спонукало дітей на створення доброзичливого клімату в учнівському колективі через емоційне тепло і взаєморозуміння; ігрові та практичні методи забезпечували збагачення досвіду гуманної поведінки молодших школярів, а також позитивно впливали на вироблення необхідних умінь і навичок; арт-метод сприяли осмисленню причинно-наслідкових зв'язків, усвідомлення того, що кожна казкова ситуація демонструє нам якийсь життєвий урок.

У роботі з молодшими школярами широко використовували наочні методи: мультимедіа, ілюстрації книг, мультфільми, фільми. Як на уроках, так і в позаурочній діяльності проводилися етичні бесіди, застосовувався метод дискусії («Моя сім'я і Я», «Я і мій клас», «Мої досягнення»), що спонукала дітей не лише висловлювати свої думки, а й вчитися аргументувати, толерантно ставитися до опонентів.

Результативність та ефективність впроваджених педагогічних умов виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів доведено кількісно-якісними змінами. Як продемонстрували результати заключного зрізу, позитивні зміни у розвитку гуманності здобувачів освіти відбулися в обох групах. Виховний ефект запропонованих нами методів виявився у тому, що в експериментальній групі високого, достатнього і середнього рівня вихованості гуманних взаємин молодших школярів досягла значно більша кількість учнів.

Порівняння початкових і кінцевих результатів експерименту засвідчило ефективність обґрунтованих педагогічних умов виховання гуманних взаємин молодших школярів у процесі освітньої діяльності вчителя початкових класів та необхідність творчого використання їх у практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдєєва І. М. Критичне мислення як систематичний фактор неперервної освіти. *Дайджест педагогічних ідей та технологій «Школа-парк»*. 2002. №3. С. 12–13.
2. Амонашвілі Ш. О. Мистецтво родинного виховання. Х: Школа 2017. 400 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К. : Либідь, 2003. 280 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К. : Либідь, 2003. 344 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. К. : Либідь, 2006. 272 с.
6. Бех І. Д. Молодший школяр як особистість. *Навчання і виховання учнів 4 класу : метод. посіб. для вчителів / упоряд. О. Я. Савченко*. К.: Початкова школа, 2005. С. 12–24.
7. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. К. : Академвидав, 2012. 256 с.
8. Бех І. Д. Рефлексивно-експліцитний метод у вихованні особистості. *Рідна школа*. 2012. № 12. С. 3–7.
9. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності*. 2001. № 2 (16). С. 16 –23.
10. Білецька І. О. Виховання цінності іншої людини у молодших підлітків у процесі розв'язування моральних задач : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. К., 2004. 20 с.
11. Вашуленко М. С. Буквар : підруч. для 1 кл. загальноосвітніх навч. закл. К. : Освіта, 2012. 152 с.
12. Виховання у школярів міжнаціональної толерантності / Докукіна О. М., Журба К. О., Шкільна І. М. *Класний керівник*. 2012. № 3/4 (111/112). С. 2– 47.

- 13.Гаряча С. А. Етичний калейдоскоп: навч.-метод. посіб. Черкаси : ЧОПОП, 2009. 89 с.
- 14.Гаряча С. А. Мистецтво вчити і виховувати. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: зб. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Г. Тичини. Умань, 2004. Вип. 10. С. 145–149.
- 15.Гаряча С. А. Найгуманніша місія – учитель. *Педагогічний вісник*. 2008. № 2. С. 39–41.
- 16.Груша Л. О. Педагогічні умови виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. К., 2009. 176 с.
- 17.Гуманістична психологія : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів: в 3 т. / за ред. Романа Трача, Георгія Балла. Т. 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. К. : Пульсари, 2001. 252 с.
- 18.Гуманістична психологія: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів : в 3 т. / за ред. Романа Трача, Георгія Балла. Т. 2 : Психологія і духовність: світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології. К. : Пульсари, 2001. 279 с.
- 19.Докукіна О. М. Виховання у молодших школярів емпатії до однолітків у сім'ї : метод. рек. Кам'янець-Подільський : Золейко Д. Г., 2007. 56 с.
- 20.Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
- 21.Захаренко О. А. Слово до нащадків. К. : Богданова А. М., 2006. 216 с.
- 22.Інтерактивні технології навчання: Теорія, досвід : методичний посібник / авт.-уклад. : О. Пометун, Л. Пироженко. К. : А.П.Н., 2002. 136 с.
- 23.Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини : метод. посіб. для вчителів. К. : Інфодрук, 2004. 56 с.

24. Киричок В. А. Ціннісне ставлення. *Енциклопедія освіти* / АПН України; голов. ред. В. Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 991.
25. Кирмач Г. А. Людина як цінність: ретроспективний аналіз та сучасний стан проблеми. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2008. Вип. 12, кн. 1. С. 37–43.
26. Кононко О. Л. Шкільна адаптація та психологічний вік. *Початкова школа*. 2002. № 1. С. 5–10.
27. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / Василь Григорович Кремень. К. : Знання України, 2010. 520 с.
28. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі : монографія. К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. 272 с.
29. Лавроненко О. М. Виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей у позаурочній діяльності : автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.07. К., 2008. 20 с.
30. Ладиченко В. В. Гуманістичні основи організації державної влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. К., 2008. 43 с.
31. Макаренко А. С. Гра. Твори : в 7 т. К. : Рад. школа, 1954. Т.4. 368 с.
32. Малахов В. А. Етика: курс лекцій : навч. посіб. К. : Либідь, 2002. 384 с.
33. Методичні рекомендації і розробки з формування педагогічної культури батьків, школи молодих батьків, батьківського всеобучу. Формування педагогічної культури батьків у сучасних умовах : наук.-метод. зб. / відп. ред. В. Г. Постовий. К. : ІЗМН, 1998. 80 с.
34. Мовчан В. С. Етика : навчальний посібник. К. : Знання, 2007. 483 с.
35. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1–4 класи. К. : Освіта, 2012. 392 с.
36. Наказ «Про основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» : наказ МОНмолодьспорт

від 31.10.2011 № 1243 *Середня освіта*. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/.

37. Осика О. В. Психологічні особливості мотивації моральної поведінки молодших школярів : автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 19.00.07. Ін-т Психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2007. 20 с.
38. Основні орієнтири виховання учнів 1–12-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України : програма. К. : Міністерство освіти і науки України Академія педагогічних наук України Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2011. 68 с.
39. Повалій Л. В., Хромова О. Л. Зміст, форми і методи виховання дітей у сім'ях різного типу: метод. рек. К. : Науковий світ, 2010. 39 с.
40. Подорож у світ навчальних оповідань Василя Сухомлинського : метод. посіб. / упоряд. О. П. Третяк. Кіровоград: КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2013. 84 с.
41. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун,; за ред. О. І. Пометун. К. : А.С.К., 2003. 136 с.
42. Постовий В. Г. Тенденції і пріоритети виховання дітей у сучасній сім'ї: монографія. К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2006. – 190 с.
43. Програма «Виховання гуманістичних цінностей в учнів 1–9-х класів»/ К. І. Чорна, К. О. Журба, В. А. Киричок, І. М. Кухар. *Класний керівник*. 2008. № 17-18 (29-30). С. 2–58.
44. Програма формування педагогічної культури батьків / В. Г. Постовий, О. Л. Хромова, Т. Ф. Алексєнко та ін.; ред. В. Г. Постовий. К. : Державний центр соціальних служб для молоді, 2003. 108 с.
45. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посібник для вчителів і методистів початкового навчання. 2-ге вид., переробл. К. : Богданова А.М.М., 2009. 226 с.

46. Савченко О. Я. Навчально-виховне середовище сучасної школи: діалог з В. О. Сухомлинським. *Науковий вісник* Миколаївського держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. . редкол. : В. П. Андрущенко, І. Д. Бех, А. М. Богуш та ін. Миколаїв, 2004. Вип. 8. С. 4–9.
47. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія / Мирослав Васильович Савчин. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
48. Сухомлинська О. В. Ідеї громадянськості й школа в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 4. С. 21–25.
49. Сухомлинський В. О. Дисципліна і самодисципліна. Відповідальність перед колективом і перед самим собою. Вибрані твори : в 5 т. К. : Рад. школа, 1977. Т.3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. С.303 – 321.
50. Сухомлинський В. О. Народження добра. Вибрані твори : в 5 т. К. : Рад. школа, 1977. Т. 5. : Статті. С. 217 – 223.
51. Сходінками Гуманної Педагогіки / упоряд. Гаряча С. А. Черкаси : ОПОПП, 2008. 67 с.
52. Тадєєва І. М. Виховання в учнів молодших класів гуманних якостей в процесі вивчення предметів гуманітарного циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Рівне, 2004. 290 с.
53. Третяк О. П. Використання літературних творів для дітей Василя Сухомлинського у вихованні ціннісного ставлення до людини *Педагогічний вісник Кіровоградського обласного інституту імені Василя Сухомлинського*. Кіровоград. 2013. № 2-3 (26-27). С. 147–152.
54. Третяк О. П. Підготовка вчителів до виховання ціннісного ставлення до людини. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання НАПН України. Кіровоград : Імекс-ЛТД. 2013. Вип. 17, кн. 2. С. 357–365.
55. Третяк О. П. Виховання ціннісного ставлення до людини у молодших школярів : навч. посіб. Х. : Основа, 2013. Ч. 1, Вип. 117. 159 с.

- 56.Третяк О. П. Діагностика сформованості ціннісного ставлення до людини у молодших школярів. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання. – Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2011. Вип. 15, кн. 1. С. 259–266.
- 57.Третяк О. П. Теоретичні засади проблеми виховання ціннісного ставлення до людини. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання НАПН України. Кам'янецьк-Подільський, 2010. Вип. 14. Кн. 2. С. 117.
- 58.Удовицька С. В. Виховання почуття власної гідності як педагогічна проблема. *Шкільний світ*. 2008. № 20. С. 5–8.
- 59.Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори. К. : Рад. Школа, 1949. 213 с.
- 60.Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. / ред В.М.Столєтов ; пер. з рос. К. : Радянська школа, 1988. Т. 2. : Проблеми російської школи. 359 с.
- 61.Хоружа Л. Л. Етика педагогічної взаємодії як основа збереження психофізичного здоров'я молодшого школяра. *Початкова школа*. 2009. № 7. С. 5–54.
- 62.Хоружа Л. Л. Етичний розвиток педагога : навч. посіб. К. : Академвидав, 2012. 208 с.
- 63.Чорна К. І. Моральні цінності особистості у контексті гуманістичної етики. *Педагогічний вісник*. 2008. № 1 (51). С. 24–26.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Анкета для учнів 1

Визначення вміння виділити гуманні поняття

Уважно прочитайте і підкресліть правильну відповідь.

1.Людина, яка думає не лише про себе, але і про інших, прагне допомогти іншим називається

- чуйною
- розумною
- доброзичливою

2.Людина, яка не прагне нагороди за свою допомогу називається

- багатою
- безкорисливою
- скромною

3.Людина, яка сприймає нещастя іншого, неначе своє називається

- милосердною
- співчутливою
- щедрою
- безкорисливою

4.Людина, яка не лишає друга в біді називається

- сміливою
- товариською
- чуйною
- добросовісною

5.Людина, яка не перебиває співрозмовника називається

- ввічливою
- уважною
- люб'язною
- людяною

6.Людина, яка намагається ділитися усім, що в неї є, називається

- доброю
- щирою
- доброзичливою

7.Людина, яка в розмові говорить голосно, без поваги до іншої людини, називається

- люб'язною
- неуважною
- грубою

8.Людина, яка думає лише про себе, називається

- егоїстичною
- гордою
- поважною

9.Людина, яка не вболіває за інших називається

- байдужою
- нещирою
- скупною

10.Людина, яка намагається не говорити про те, що неприємно іншим називається

- не говіркою
- люб'язною
- делікатною

Перелік карток 1

Характеристика сформованості у молодших школярів здатності до диференціації гуманних понять

- 1.Радіє успіхові товариша, навіть якщо самого спіткала невдача.
- 2.Віддасть улюблену річ, яка більше потрібна іншому, не чекаючи в обмін іншої речі або похвали.
- 3.Охоче береться за складні справи, які доводить до кінця.
- 4.Щиро ділиться своєю радістю чи смутком з іншими.
- 5.Виконує доручення чи прохання інших, навіть якщо має цікавіші справи.
- 6.Відчуває жалість до людини, яку спіткало нещастя, горе.
- 7.Завжди охоче допомагає іншим.
- 8.Бажає іншим добра.
- 9.Усуває сварки інших дітей.
- 10.Вибачає іншим дітям їх неправильні вчинки.
- 11.Робить зауваження про неправильну поведінку так, що вони не образливі.
- 12.Уважно ставиться до інших дітей.
- 13.Швидко реагує на різні ситуації, які виникають у житті інших людей.
- 14.Виявляє почуття жалю і прагне допомогти людям хворим, бідним, нещасним.
- 15.Вважає себе хорошою дитиною, потрібною і батькам і друзям, і учителям.
- 16.Може подумки поставити себе на місце іншої людини.
- 17.Рефлексія.
- 18.Співчуття.
- 19.Емпатія.
- 20.Гідність.
- 21.Мироловність.
- 22.Відповідальність.
- 23.Терпимість.
- 24.Тактовність.
- 25.Уважність.
26. Чуйність.
- 27.Безкорисливість.
- 28.Вимогливість до себе.
29. Відвертість.
- 30.Добродійність.
- 31.Доброзичливість.
- 32.Милосердя.

Перелік карток 2

Характеристика здатності учнів молодшого шкільного віку розрізняти й правильно називати гуманні якості героїв художніх творів і реальних людей

Прояви гуманних якостей:

1. Радіє успіхові товариша, навіть якщо самого спіткала невдача.
2. Віддасть улюблену річ, яка більше потрібна іншому, не чекаючи в обмін іншої речі або похвали.
3. Охоче береться за складні справи, які доводять до кінця.
4. Щиро ділиться своєю радістю чи смутком з іншими.
5. Виконує доручення чи прохання інших, навіть якщо має цікавіші справи.
6. Відчуває жалість до людини, яку спіткало нещастя, горе.
7. Завжди охоче допомагає іншим.
8. Бажає іншим добра.
9. Усуває сварки інших дітей.
10. Вибачає іншим дітям їх неправильні вчинки.
11. Робить зауваження про неправильну поведінку так, що вони не образливі.
12. Уважно ставиться до інших дітей.
13. Швидко реагує на різні ситуації, які виникають у житті інших людей.
14. Виявляє почуття жалю і прагне допомогти людям хворим, бідним, нещасним.
15. Вважає себе хорошою дитиною, потрібною і батькам і друзям, і учителям.
16. Може подумки поставити себе на місце іншої людини.

Прояви негативних якостей особистості:

1. Не цікавиться справами інших дітей.
2. Не любить ділитися своїми речами, солодощами.
3. Відмовляється від доручень чи прохань інших людей, які вимагають від нього великих зусиль.
4. Відмовляється допомагати іншим, бо вважає, що кожен повинен справлятися самостійно.
5. Байдуже ставиться до невдач інших дітей.
6. Бажає аби іншим завжди було гірше, ніж йому.
7. Викликає сварки інших дітей.
8. Кепкує над недоліками чи неправильними вчинками інших дітей.
9. Ображає інших дітей.
10. Не помічає, коли хтось стурбований чи має поганий настрій.
11. Допомагає товаришам тільки тоді, коли доручить вчитель.

Анкета для учнів

визначення спрямованості мотивів молодших школярів

Прізвище _____ Ім'я _____ Клас _____ Школа _____

1. Хочу зробити корисне людям

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

2. Хочу, щоб мене похвалили

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

3. Хочу дізнатись щось нове цікаве

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

4. Не хочу, щоб мене вважали ледарем

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

5. Це приносить мені радість (я люблю це робити)

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

6. Не хочу, щоб були неприємності

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

7. Я повинен це зробити

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

8. Хочу, щоб мене поважали товариші

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

9. Хочу бути кращим

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

10. Не можу підвести друзів (батьків, вчителя)

- важливе значення
- менш важливе значення
- не важливо

ДОДАТОК Б.

Таблиця Б.1.

Таблиця вихованості гуманності дитини молодшого шкільного віку

Прізвище, ім'я та по-батькові дитини					
Школа № _____ Клас _____					
Показники вихованості	Оцінка «5»	Оцінка «4»	Оцінка «3»	Оцінка «2»	Оцінка «1»
1	2	3	4	5	6
Характеристика спрямованості особистості (мотивація)	Гуманістична спрямованість особистості;	Ділова спрямованість;	Групова спрямованість;	Спрямованість не сформована;	Егоїстична спрямованість;
Моральна характеристика (знання про гуманність, переконання, принципи)	Керується гуманістичними нормами і принципами;	Переважно керується гуманістичними принципами;	Керується гуманістичними принципами поведінки за наявності контролю ;	Безпринципність;	Відсутність моральних принципів, спонукає інших до антигуманної поведінки;
Характеристика самооцінки	Адекватна самооцінка;	Самооцінка у більшості випадків співпадає з оцінкою колективу;	Самооцінка не сформована;	Самооцінка неадекватна (занижена чи завищена);	Самооцінка неадекватна (завищена);
Характеристика ставлення до себе	Виявляє вимогливість до себе, вміння володіти власною поведінкою, власну гідність, безкорисливість;	Виявляє старанність і позитивне ставлення до себе, володіє собою у звичайних ситуаціях;	Виявляє несамостійність, діє під впливом вказівок інших людей, упідкореність	Виявляє поблажливість до власних недоліків, діє під впливом вказівок інших людей, аскетизм, безвідповідальність;	Виявляє нетерпимість до зауважень, невимогливість до себе; самовпевненість, самозакоханість, строптивість, егоцентризм, сибаритство.

Продовження таблиці Б.1.

1	2	3	4	5	6
<p>Характеристика ставлення до інших людей</p>	<p>Виявляє відвертість, повагу до гідності іншої людини, людяність, доброзичливість, дружелюбність, рефлексію, тактовність, терпимість, толерантність, душевність, спів-переживання, милосердність, співчуття, уважність;</p>	<p>Виявляє високу емоційність, відвертість, доброзичливість, дружелюбність, душевність, уважність, співчуття, тактовність, спів-переживання до знайомих людей, нерідко переживає розчарування у собі та інших людях.</p>	<p>Виявляє емоційну неврівноваженість, співпереживання до близьких людей, пристосуванство, покірність, непослідовність, неухважність, надокучливість</p>	<p>Виявляє грубість, підлабузництво, формальність, байдужість, апатичність, безучасність, бездіяльність, байдужість, може виявити нетактовність, невпевненість, фамільярність.</p>	<p>Виявляє жорстокість, лицемірство, варварство, бездушність, конфліктність, агресивність, презирство до інших людей, зверхність, відчуженість, безтактність, нетерпимість до чужих недоліків, високо мірність, черствість.</p>
<p>Характеристика ставлення до живої та неживої природи</p>	<p>Виявляє ставлення до природи як до спільного дому, відчуття відповідальності за збереження і розумне використання природних ресурсів; бережливе ставлення до тварин, усвідомлення їх залежності від людей;</p>	<p>Виявляє бережливе ставлення до тварин, усвідомлення їх залежності від людей;</p>	<p>Дотримується правил поведінки з живою та неживою природою лише за вимогами інших.</p>	<p>Виявляє байдуже ставлення до природи</p>	<p>Виявляє експлуататорське, жорстоке ставлення до природи, нищить дерева, кущі, квіти, знуцається над тваринами.</p>

Продовження таблиці Б.1.

1	2	3	4	5	6
Характеристика життєвої позиції	Активна гуманістична поведінка, стосовно всіх, незалежно від симпатій; готовність надати безкорисливу допомогу тим, хто її потребує: відповідальність; добродійність, чуйність, миролюбність, піклування про живу і неживу природу, піклування про людей.	Гуманістична поведінка спостерігається стосовно тих, хто викликає симпатію;	Гуманістична поведінка спостерігається у відповідь на вимогу вчителя чи батьків, дитина не знає як і кому потрібна її допомога, що утруднює процес залучення до гуманістичної діяльності	Прагнення уникнути гуманістичної діяльності: нікому не допомагати намагається отримати допомогу від інших.	Виявляє відсутність бажання надавати будь-яку допомогу і не просити допомоги від інших;
Рівень вихованості гуманності	Високий	Достатній	Середній	Початковий	Дуже низький

Морально-етичні ситуації

Перед вами ряд морально-етичних ситуацій. Познайомившись зі змістом кожної із них, запропонуйте учням відповісти на запитання або вибрати відповідь із числа поданих варіантів. Якщо жодна із запропонованих відповідей не задовольняє учнів, то можна рекомендувати дібрати свій варіант.

Ситуація 1

Спираючись на паличку, йде старий дідусь. Він зупинився, щоб відпочити. І знову ледь переставляючи ноги, пішов далі. Хлопці спостерігали за ним. А потім почали копіювати його – згорбивши спину, як у дідуся, ледь переставляли ноги, голосно реготали.

Запитання

- Як себе поводити хлопці?
- Чи можна сміятися над хворими і літніми людьми?
- Як Ви поведете себе в подібній ситуації?

Ситуація 2

Автобус був переповнений. Усі їхали з роботи. Оля швидко зайняла вільне місце та з посмішкою дивилася на тих, хто стояв.

Запитання

- Як має вчинити Оля?

Ситуація 3

Алла мала ляльку. З нею вона бавилася у дворі. Василько грався джипом. Побачивши Аллу, хлопчик залишив свою іграшку і попросив у дівинки погратися її лялькою. Алла відповіла:

Вибери відповідь:

- мені мама не дозволяє;
- хлопчики не граються ляльками;
- візьми, будь ласка а я пограюсь твоїм джипом.

Ситуація 4

Андрій брав участь у змаганнях і посів перше місце. А його друг Ваня був останній. Він дуже засмутився.

Запитання

- Як має вчинити Андрій?

Вибери відповідь:

- запропонує потренуватися;
- навчить швидко бігати;
- попросить, щоб не плакав.

Ситуація 5

Першокласники прийшли до цирку на виставу. Роздягнувшись, діти швидко зайняли місця в першому ряду. Марійка розгубилася, бо їй не вистачило місця. А її подруга Наталя навіть не звертала на це уваги.

Запитання

- Як Ви поведете себе у подібній ситуації?

Ваші дії: - не звертатиму увагу;

- скажете про це вихователю;

- запропонуєте сісти поруч.

Ситуація 6

Катя, зустрівши маму своєї подруги Олі, не привіталась. Тому що образилась на Олю, яка вчора не прийшла на її день народження. Оліна мама, здивувавшись, сама привіталась із Катєю.

Запитання

- Як Ви вчините в подібній ситуації?

Ваші дії: - Катя правильно себе повела;

- запитаю, як справи у Олі;

- привітаюся з мамою Олі.

Ситуація 7

Твій друг попросив погратися твоєю улюбленою іграшкою. А потім повернув її поламаною.

Запитання

- Що ти скажеш своєму другові?

Ваші дії: - можна полагодити;

- більше не дам;

- мене не будуть сварити.

Ситуація 8

Діти з твого класу граються в одну гру. Ти запізнився, а гра розпочалася. Що ти будеш робити, якщо тебе не захочуть взяти до гри?

Ваші дії: - скажу, що теж не буду з ними гратися;

- попрошу, щоб взяли до гри;

- скажу чарівне слово «будь ласка».

Ситуація 9

Софійка образила Марію.

- Вітя підійшов до Марії і сказав: «Не звертай уваги.»

- Сашко відійшов убік і грався своїм новеньким смартфоном.

- Андрійко підійшов до Софійки і сказав: «Ти не права!»

Запитання

- Хто, на твою думку, проявив людяність?

- Як ти вчиниш у такій ситуації?

- Пригадай і намалюй ситуацію, коли ти сам(а) або інші проявили людяність.

Ситуація 10

Ти дізнався, що однокласника наказали несправедливо. Що робитимеш?

Ваші дії: - буду сумувати;

- поспівчуваю, бо життя несправедливе;

- заступлюсь за ображеного.

Програма педагогічного спостереження ціннісного ставлення до людини у молодших школярів

Об'єкт: учні початкових класів.

Мета: визначити рівень вихованості ціннісного ставлення до людини кожного учня.

Завдання: визначити найважливіші моменти виховання ціннісного ставлення до людини та стиль емоційного реагування; з'ясувати в учнів, за якими ведемо спостереження, мотивацію ціннісного ставлення до людини.

Місце спостереження: урок, перерва, їдальня, виконання домашнього завдання, прогулянка, ігри на групі продовженого дня, екскурсії, виховні заходи, бібліотека, свята тощо.

Число спостережень: п'ять різноманітних навчально-виховних ситуацій, щоденні спостереження, на основі яких визначається середній підсумковий рівень вихованості ціннісного ставлення до людини кожного учня.

Для встановлення рівня вихованості ціннісного ставлення до людини слід користуватися критеріями та показниками ціннісного ставлення до людини. Фіксація результатів спостереження відбувається у загальній відомості, розрахованій на один клас. У ній указано прізвище, ім'я учня, дата спостереження, встановлений учителем або вихователем групи продовженого дня поточний рівень вихованості ціннісного ставлення до людини кожного учня. У кінці спостереження визначається середній рівень, що розкриває ставлення учня до однолітків, менших за себе дітей, старших, рідних, знайомих, незнайомих, літніх людей, людей з фізичними вадами, представників інших релігій та етносів.

1. Як учень ставиться до дорослих – учителів, батьків, знайомих, незнайомих? Чи ввічливий до всіх? Чи проявляє повагу та доброзичливість? Як вона проявляється? На скільки дитина чуйна та уважна до людей літнього віку і менших за себе дітей? Чи надає за власною ініціативою в разі необхідності допомогу, яку-небудь послугу? Чи ретельно учень виконує свої обов'язки без нагадувань і спонукань? Чи з бажанням виконує доручення старших? Чи виконує їх, якщо йому не хочеться цього робити? Чи визнає права кожної людини? Чи вміє об'єктивно оцінювати себе (самокритичність) та інших? Чи вміє проявляти повагу до інших людей та до себе? Чи вміє відстоювати власну гідність? Чи завжди чесний(а)? Чи завжди виступає проти насильства, зла, несправедливості? Чи проявляє стриманість у словах і діях, вміє визнавати свої помилки у ставленні до інших? Чи зважає на думку інших людей? Чи завжди дотримується слова, вміє передбачати наслідки власних дій, міру припустимої поведінки?

2. Які стосунки в учня (учениці) з ровесниками? Чи багато у нього (неї) друзів? Чи з охотою включають дитину в колективну роботу, ігри? Якщо ні,

то чому? Чи допомагає товаришам, чи піклується про них? У чому це роявляється? Чи не жадний, чи вміє ділитися? Як ставиться до успіхів друзів? Чи відчуває радість і горе інших? Чи вміє спілкуватися без роздратувань і грубощів? Як реагує на критику з боку дітей, учителів? Чи висловлює власну думку з приводу негативного ставлення до інших, своїх товаришів?

3. Як поводитьься учень у колективі? Чи завжди його поведінка відповідає моральним нормам? Чи має взірець, який хотів би наслідувати? Який саме? Як сам(а) оцінює себе (адекватна, завищена чи занижена самооцінка)? Чи скромний, чи не вихваляється? Чи завжди зовнішня оцінка (дорослих, ровесників) співпадає з внутрішньою самооцінкою учня? В яких стосунках перебуває з іншими дітьми в класі? Яке положення посідає у класі (лідер, відчужений, байдужий до всього тощо)? Чи вміє об'єктивно аналізувати свої дії? Як реагує на критику? Чи може втриматися від капризів, упертості, ліні? Що в поглядах і поведінці потребує корекції? Якої допомоги потребує з боку дорослих (однокласників)?

4. Як себе поводить під час колективної роботи? Чи вміє домовлятися з друзями про розподіл роботи, про час її виконання, план проведення? Чи завжди акуратний та охайний? Чи має дитина постійні обов'язки у школі і в сім'ї? Чи має навички роботи із самообслуговування (прибирати у класі, накривати на стіл, доглядати за квітами, пришивати гудзики і т.ін.). У яких випадках відмовляється виконувати обов'язки?

5. Чи не насміхається і не кривдить інших (представників інших етносів, релігій, людей з інвалідністю)? Чи не дозволяє собі негативно висловлюватися про них? Чи не бере участь у булінгу (фізичному і психічному цькуванні дітей)? Хто його(її) улюблені герої казок, кінофільмів? Яким він (вона) бачить себе самого? Як реагує на критику з боку інших?